

Тернопільський державний технічний університет
імені Івана Пулюя

Габрусєва Н.В..

Ф і л о с о ф і Я

В П О Н Я Т Т Я Х

опіль – 2012 р.

ФІЛОСОФІЯ В ПОНЯТТЯХ І ТЕРМІНАХ

(короткий адаптований словник)

ПОКАЗНИК ТЕРМІНІВ СЛОВНИКА

А — абсолют, абстракція, абсурд, автономія, авторитет, агностицизм, адекватний, академія, акосмізм, аксіологія, аксіоматичний метод, акциденція, алгоритм, алогізм, альтернатива, альтруїзм, аналітика, аналогія, анархія, анімізм, аномія, антиномія, антропоцентризм, апейрон, апорія, апостеріорі, апріорі, аргументація, асебія, аскетизм, атеїзм, атрибут.

Б — безкінечне, безсмертя, біоетика, Біблія, біосфера, благо, Бог, біосфера, буддизм, буття, бюрократія.

В — веди, верифікація, виховання, відображення, Відродження, відчуження, відчуття, віра, віталізм, вічність, влада, волюнтаризм, воля, всеєдність, всесвіт.

Г — гармонія, гедонізм, генезис, геоцентризм, герменевтика, гілозоїзм, гіпотеза, гносеологія, громадянське суспільство, гуманізм.

Д — даосизм, дедукція, деїзм, декаденство, деміург, демографія, держава, детермінізм, дилема, діалектика, діяльність, добро і зло, догматизм, доля, досвід, дуалізм, дух.

Е — евдемонізм, еволюція та революція, егоїзм, езотеричний, ейдоси, екзистенціалізм, еклектика, еллінізм, еманация, емпіризм, емпіріокритицизм, ентелехія, епістемологія, епікуреїзм, естетика, есхатологія, етика, екзегетика.

Є — Євангеліє, євгеніка, європоцентризм, євхаристія, єресь.

Ж — життя.

З — закон, заперечення, звичай, знак, знання, "золоте правило" моральності.

І — ідеал, ідеалізація, ідеалізм, ідентифікація, ідеологія, ідея, ієрархія, індивідуалізм, індуїзм, індукція, інноваційний процес, інтелект, інтелігібельний, інтенціональність, інтуїція, ірраціоналізм, ісихазм, іслам, істина, іудаїзм.

К — каббала, калокагатія, канон, карма, картина світу, каста, категорії, католицизм, каузальність, квієтизм, класифікація, комунізм, конвенціалізм, консерватизм, конфлікт, комізм, космос, коеволюція, краса, креативність, креаціонізм, культура.

Л – легітимність, лібералізм, лібідо, лінгвістична філософія, логіка, логіка наукового пізнання, логос, любов, людина, людство.

М – маєвтика, маніхейство, маргінальність, масова свідомість, матеріалізм, матерія, метатеорія, метафізика, метампсихоз, метод, механіцизм, мислення, мистецтво, міра, містика, міф, мова, мода, модус, монада, монізм, мораль, моральність, мотив, мудрість.

Н – надія, народ, натурфілософія, наука, нація, несвідоме, нігілізм, ніврана, нововведення, номіналізм, ноосфера, норма, ностальгія, ноумен.

О – об'єктивний, одкровення, okazіоналізм, омана, онтологія, опис, опосередкування, опредметнення, ортодоксія (ортодоксальний), орфізм, освіта, „основне питання філософії”, особистість, оцінка.

П – пантеїзм, парадигма, паранаукове знання, патристика, педагогіка, песимізм, підсвідомість (підсвідоме), пізнання, плюралізм, поведінка, позитивізм, політеїзм, політика, поняття, постулат, право, православ'я, прагматизм, природа, провіденціалізм, прогрес, пропедевтика, простір і час, протестантизм, психоаналіз, психологія.

Р – раціоналізм, реалізм, редукція, реінкарнація, релігія, рефлексія, ритуал, річ, „річ-у-собі” і „річ-для-нас”, розвиток, розум, романтизм.

С – сакральний, саморух (саморозвиток), самосвідомість, сансара, свідомість світогляд, свобода, секуляризація, семіотика, сенсуалізм, Середньовічна філософія, символ, синергетика, синкретичний, синкретичне апріорі, сім мудреців, скептицизм, смерть, соборність, совість, соліпсизм, софістика, соціальна філософія, соціальний, спіритуалізм, споглядання, спонтанний, спосіб життя, сприйняття, становлення, стоїцизм, структуралізм, суб'єкт, сублімація, субстанція, суспільство, сутність, схоластика, сцієнтизм.

Т – Танатос, творчість, теїзм (монотеїзм), теодицея, теократія, теологія, теорія, теософія, теоцентризм, толерантність, традиція, трансцендентальний і трансцендентний.

У – умовивід, універсалії, універсум, упанишади, управління, утилітаризм, утопія, уява.

Ф – фальсифікація, фаталізм, феномен, феноменологія, фідеїзм, філогенез і онтогенез, філософія, філософія життя, філософія техніки, фейдизм, фрустрація.

Х – хаос, харизма, християнство.

Ц – ціль, цілісність, цінність, цивілізація, цинізм, церква.

Ч – честь і достоїнство, чуттєве сприйняття (чуттєвість), чудо.

Ш – шовінізм.

Я – Я (саміть), явище.

А

АБСОЛЮТ – поняття для позначення вічного, нескінченного, безумовного, довершеного, сутнісного начала, яке є самодостатнім, не залежить ні від чого іншого, саме в собі містить все існуюче і творить його силою вільного духу. У релігійному світогляді – синонім Бога.

АБСТРАКЦІЯ – результат абстрагування. Одна з форм пізнання, що полягає в уявному відволіканні від ряду властивостей предметів і відносин і вичленовуванні якої-небудь головної, сутнісної властивості або відношення. Також цим терміном позначається прийом мислення для отримання раціональних пізнавальних засобів – загальних понять.

АБСУРД – термін інтелектуальної традиції, що позначає безглуздість, беззмістовність феномена або явища. В історії філософії це поняття стало використовуватися екзистенціалістами як атрибутивна характеристика відносин людини зі світом, позбавленим "змісту" і ворожим до людської індивідуальності. Поняття А. нерідко використовувалося і для критики претензій наукового розуму, неспроможного перед незбагненністю світу, яку можна осягти лише через художню свідомість. У традиційній логіці "доведення до А." припускає доказ внутрішньої суперечливості твердження. У повсякденному житті поняттям "А." прийнято позначати втрату суб'єктом дії його змісту. За умови недостатності інструментарію й інформації для адекватної оцінки ситуації й ухвалення збалансованого рішення, як "абсурдну" оцінюють саму ситуацію.

АВТОНОМІЯ – наявність в об'єкта або явища іманентних власних закономірностей існування і розвитку. Можна говорити про А. органічного життя стосовно неорганічного, про етичну А., тобто етичне самовизначення людини на основі власних розуму і сил у відповідності зі своєю природою. За Кантом, тільки таке самовизначення відповідає достоїнству морально зрілої особистості. Протилежність А. — гетерономія.

АВТОРИТЕТ – значимість, якою володіють люди і предмети, що не потребують постійного її підтвердження та доведення. Прийнято говорити про можливість володіння моральним, політичним, релігійним і т.д. А.

АГНОСТИЦИЗМ – концепція, яка виражає крайній песимізм на пізнавальні можливості людини, на досягнення істинного знання про об'єктивний світ. Заперечує досягнення абсолютної істини в пізнанні, обмежує пізнання тільки "світом явищ", заперечуючи пізнання глибинної сутності речей і тих проблем, що "виходять" за межі чуттєвого досвіду. Класичний приклад – гносеологія І. Канта.

АДЕКВАТНИЙ – співрозмірний, відповідний, рівний, еквівалентний. Уявлення, образ, знання вважаються А., якщо вони відповідають оригіналові, об'єктові, до якого відносяться, якщо вони "правильні", носять характер об'єктивних істин. Протилежність А. — неадекватний, інадекватний.

АКАДЕМІЯ – найменування наукових установ і вищих навчальних закладів, що бере початок від імені античного міфічного героя Академа і названої в його честь місцевості в Аттиці, біля Афін. Платон надав назву А.

заснований ним у 385 р. до н.е. філософській школі, закритій в 529 р. за розпорядженням імператора Візантії Юстиніана. "Нова" платонівська А. (1459-1521 р.р.) один час очолювалась М. Фічіно, була заснована К. Медічі у Флоренції.

АКОСМІЗМ – теологічна і філософська концепція, заснована на твердженні про нікчемність світу. Класичні версії А. виявляються у веданті, в індійській філософії, але також простежуються і в християнстві.

АКСІОЛОГІЯ – розділ філософії, що вивчає та аналізує природу цінностей, їхнє походження і розвиток, зміну ціннісних орієнтацій, їх вплив на життя людини і суспільства.

АКСІОМАТИЧНИЙ МЕТОД – метод побудови теорії, при якому деякі істинні твердження обираються як вихідні положення що не потребують доведення (аксіоми), з яких потім логічним шляхом виводяться і доводяться інші істинні твердження (теореми) цієї теорії.

АКЦИДЕНЦІЯ – філософське поняття, що позначає тимчасову, минушу, несуттєву, мінливу, випадкову властивість речі (на відміну від істотного, субстанціального). А. - те що може бути еліміноване без зміни сутності речі (несуттєва властивість речі).

АЛГОРИТМ – одне з основних понять логіки і математики. Термін А. був введений у математику Лейбніцем у зв'язку з розробкою ним питань диференціального числення. Під А. розуміють послідовність точно описаних операцій, виконуваних у визначеному порядку.

АЛОГІЗМ – заперечення або різке зменшення ролі логічного мислення як засобу досягнення істини; протиставлення логічним формам мислення нелогічних – інтуїції, віри, одкровення.

АЛЬТЕРНАТИВА – необхідність вибору між двома або декількома взаємовиключними можливостями, теоріями, судженнями, поняттями.

АЛЬТРУЇЗМ – моральний принцип, заснований на визнанні природного зв'язку людей через уроджене почуття симпатії. При цьому у всьому, що наділяється статусом етичної домінанти особистісного існування, бачиться втілення загальнолюдського. А. змушує людину дивитися на власні дії з погляду безстороннього очевидця, що прирівнюється до суду совісті.

АНАЛІТИКА – мистецтво розчленовування понять, начал, елементарних принципів, за допомогою яких міркування здобувають доказовий характер. Поняттям А. Арістотель позначив розділ логічної науки, присвячений строгим силогістичним міркуванням.

АНАЛОГІЯ – 1) подібність предметів або явищ у яких-небудь властивостях, ознаках або відносинах; 2) умовивід по А. – індуктивний висновок про приналежність визначених ознак об'єктові на підставі знання про подібність даного об'єкта з іншими об'єктами. При міркуванні по А. знання, отримане при вивченні одного об'єкта, переноситься на інший менш вивчений об'єкт, що належить до того ж роду.

АНАРХІЯ – поняття, за допомогою якого позначається стан суспільства, можливий в результаті скасування державної влади. Анархізм — суспільно-політичне вчення, що ставить за мету звільнення особистості від тиску

всяких авторитетів і будь-яких форм економічної, політичної і духовної влади.

АНІМІЗМ – система уявлень про нібито реально існуючих особливих духовних, невидимих істот (найчастіше двійників), які керують тілесною сутністю людини і всіх явищ та силами природи. При цьому душу звичайно пов'язують з конкретним окремим її носієм: людиною, твариною, предметом, рослиною, а дух уявляється самостійною, відірваною від конкретного носія істотою, здатною впливати на різні предмети.

АНОМІЯ – філософсько-соціологічне поняття, використовуване для позначення стану суспільства, при якому відсутність або нестійкість регулюючих відносин імперативів і правил між індивідами і суспільством приводить до того, що більшість населення виявляється "поза" суспільством вступаючи в конфронтацію з ним.

АНТИНОМІЯ – форма існування і розвитку протиріччя в пізнанні: протиріччя, утворене двома судженнями (умовиводами, законами), кожне з яких визнається істинним.

АНТРОПОЛОГІЯ – у філософії: частина філософського знання, що досліджує природу і сутність людини, яка власне і виступає вихідним началом та центральним об'єктом філософського аналізу. Філософська антропологія містить у собі різні концепції особистості, що склалися в історії філософії, починаючи від Сократа, Платона, Конфуція і далі.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ – світоглядна позиція, відповідно до якої людина є центром світобудови та її вищою метою. Початок антропоцентризму у філософії було покладено ще в античності (софісти, Сократ). Найбільше поширення одержує в епоху Відродження. Сучасна філософія також у центр своєї уваги ставить людину і її проблеми.

АПЕЙРОН – поняття давньогрецької філософії, що позначає "безмежне", невизначене, невичерпне субстанційне начало. Вчення про А. є основою філософської концепції представника Мілетської школи Анаксимандра.

АПОРІЯ – термін, за допомогою якого античні філософи фіксували незбагненні для них протиріччя в осмисленні руху, часу і простору; між даними спостереження, досвіду і їхнім уявним аналізом; будь-які нездоланні логічні труднощі. Ряд А. – доведень, спрямованих проти визнання істинності руху, створив Зенон (5 ст. до н.е.) представник Елейської школи.

АПОСТЕРІОРИ – філософський термін, що позначає знання, отримане з досвіду, на противагу арґіорі ("додосвідному" знанню). Протилежність цих двох типів знання зустрічається вже в Арістотеля і Боеція, а також у європейських схоластиків. Лейбніц розумів під пізнанням А. усе досвідне пізнання або "істини факту" на відміну від "істин розуму", тобто пізнання арґіорі. За Кантом, апостеріорне знання не може мати властивості апріорного знання. Апостеріорне знання, одержуване за допомогою чуттєвого сприйняття, носить випадковий і неістинний характер, воно засноване на минулому досвіді і не виключає можливості отримання в майбутньому нового досвіду, що не узгоджується зі старим. Для того, щоб таке знання

набуло загальний і необхідний характер, його потрібно підвести під апріорні форми знання.

АПРІОРИ – філософський термін, що має важливе значення в теорії пізнання, зокрема, у філософії І. Канта. Означає знання, отримане незалежно від досвіду, властиве свідомості споконвічно. Апріорне знання протилежне апостеріорному.

АРГУМЕНТАЦІЯ – поняття, що позначає логіко-комунікативний процес, служить обґрунтуванню певної точки зору з метою її сприйняття, розуміння і (або) прийняття індивідуальним або колективним реципієнтом.

АСЕБІЯ – поняття християнської духовної традиції, що позначає різні святотатські дії: присвоєння священних дарунків, блюзнірство стосовно ікон і інших сакральних предметів, розголошення таємниці сповіді і т.п. А. також іменується усвідомлене недотримання традиційних обрядів релігійного культу.

АСКЕТИЗМ – техніка тілесних і ментальних практик, служить засобом для досягнення надчуттєвих цілей: етичного ідеалу, містичної досконалості і т.д., а також відповідна їм система цінностей. У релігійно-філософських вченнях Древньої Греції (орфізм, піфагореїзм) А. часто називали вправи в підпорядкуванні своєї волі. У ранньому християнстві А. став початком чернецтва. Аскети здійснювали піст і молитовні подвиги, однак не накладали на себе обітниць, як згодом це робили ченці, і не обов'язково приймали службу в клірі. Аскетами також іноді називали тих, хто жертвував свої статки на бідних. У християнському протестантизмі під А. розуміється необхідність невтомної діяльності в рамках своєї професії з метою особистого порятунку, — так називаний "світський А."

АТЕЇЗМ – філософсько-матеріалістичне вчення. А., з одного боку, доводить неспроможність усякої релігії як фантастичного, перекрученого відображення дійсності; відкидає віру в реальність існування всього надприродного (богів, духів, потойбічного світу, воскресіння з мертвих, безсмертя душі, її переселення з одних істот в інші); заперечує можливість створення світу і всього сущого Творцем з нічого, а з іншої – визнає вічність і несотворимість матеріального світу, розвиток природи і суспільства по власних законах; стверджує самоцінність буття світу і людини, цінність земного життя як єдино можливого та сприяє формуванню в людей матеріалістичного світогляду. А. вивчає історію атеїстичної думки, форми, методи і засоби формування матеріалістичного світогляду. В А. простежуються дві взаємозалежні сторони: критична, завдання якої полягає в аргументованій критиці релігії, і творча, що повинна на матеріалістичних засадах утвердити буття людини, її справжні цінності й ідеали, інтелектуальний і творчий потенціал особистості. Тому неправомірно зводити атеїзм лише до етимології цього слова (безбожництву), до його критичної сторони, лише до заперечення релігії.

АТРИБУТ – невід'ємна властивість об'єкта, без якої він не може ні існувати, ні мислитися. Ще Арістотель відрізняв постійний А. від випадкових, минулих станів, так званих акциденцій. Декарт розглядав А. як

основну властивість субстанції. Найважливішим А. тілесної субстанції в вченні Декарта є довжина, а А. духовної субстанції є мислення. Філософи – матеріалісти 18 ст. найважливішими А. матерії вважали довжину і рух. А. матерії в діалектико-матеріалістичній філософії визнаються рух, простір, час, а також системність і відображення. Термін А. вживається й у сучасній філософії (філософська антропологія, неотомізм, персоналізм і ін.).

Б

БЕЗКІНЕЧНЕ – філософська категорія що використовується для характеристики буття в його цілісності і структурній розчленованості, його просторових і часових, якісних і кількісних властивостях, видах і формах руху та розвитку. Проблема Б. була поставлена в найперших вченнях світової філософії, і згодом постійно збагачувалася досягненнями математики, астрономії, фізики й інших природничих наук.

БЕЗСМЕРТЯ – поняття, що позначає подолання смерті і забуття людиною і людством. У повсякденному житті, у релігійній, філософській і науковій літературі вживається в різних значеннях. Можна виділити наступні найбільш часто уживані значення і відповідні їм види Б.: дійсне душевно-тілесне продовження життя індивіда після смерті (особисте Б.); існування після смерті якоїсь безособової психічної сутності, що поглинається абсолютною духовною субстанцією, Богом (метафізичне Б.); досягнення на землі або в людському розумі деякої вічної, неминущої якості життя (ідеальне Б.); перевтілення живучих на цій землі індивідів у майбутні людські або інші живі форми (Б. як реінкарнація або переселення душ); здійснення природно-біологічної нескінченності людини, продовження людського життя через потомство (біогенетичне Б.); включення у вічний кругообіг природи субстрату людської тілесності (матеріальне, фізико-хімічне Б.); нескінченний вплив життя і творчості колись живої людини на розуми, вчинки і діяльність наступних поколінь (соціокультурне Б.); прояв значимості наслідків минулих подій людської історії в сьогоденні та далекому майбутньому (історичне Б.).

БІОЕТИКА – система уявлень про моральні межі і границі проникнення людини в глибини навколишнього середовища; у даний час конститується як спеціальна область міждисциплінарних досліджень, фокус яких визначається в залежності від типу розглянутих питань і природи етичного аналізу. Культурні підстави Б. полягають у моральному осмисленні людиною своїх нерозривних зв'язків із природою і моральною відповідальністю за збереження останньої. Б. також охоплює проблеми ціннісного характеру, включаючи широкий спектр соціальних питань.

БІБЛІЯ – збірки різночасових, різномовних і різнохарактерних творів (були створені протягом 13 ст. до н.е. – 11 ст. н.е.), які проголошуються іудаїзмом і християнством священними і лежать в основі їхньої догматики і богослужіння. Б. складається зі Старого Завіту, визнаного Священним Писанням іудеями і християнами, а також Нового Завіту, визнаного тільки християнами. Старий Завіт був написаний на давньоєврейській і арамейській

мовах, Новий — на давньогрецькій. Старозавітна частина (іудейський канон) традиційно розділений на три частини. 1. Тора ("Закон"), або "П'ятикнижжя Мойсея", що включає у себе книги: Буття, Вихід, Левіт, Числа і Другозаконня; 2. Пророки, куди входять історичні книги: Ісуса Навіна, Суддів, 1-2 книги Самуїла, 1-2 книги Царів, а також проповіді пророків Ісаї, Ієремії, Іезекіїля і дванадцяти "малих" пророків. 3. Писання, що включають Псалми, Притчі Соломона, книгу Іова, Пісню піснь, книгу Руфь, плач Ієремії, книги Екклесіаста, Есфіри, Данила, Ездри, Неємії, 1 – 2 книги Хронік. Новозавітна частина (християнський канон), створення якого приписується найближчим послідовникам Ісуса Христа або їхнім учням, містить, по-перше, історичні книги: чотири Євангелія і Діяння апостолів, по-друге, "книги навчальні" – Послання апостолів і, по-третє, пророчу книгу – Одкровення Іоанна Богослова (Апокаліпсис).

БІОСФЕРА – оболонка Землі, охоплена біологічним життям, куди входять атмосфера, гідросфера, частина літосфери, що пов'язані різними формами життя і являють собою систему його забезпечення.

БЛАГО – поняття етики і філософії, вживане для позначення позитивної цінності предметів і явищ; Б. саме є цінністю і являється передумовою моральних цінностей.

БОГ – вищий об'єкт релігійної віри, образ надприродної всемогутньої істоти, творця світу. В іудаїзмі – Яхве; в ісламі – Аллах; у християнстві – Свята Трійця (бог-отець, бог-син, бог-дух святий). Уявлення про Бога – головна частина усіх форм релігії.

БУДДИЗМ – давньосхідна філософська концепція, що стала згодом однією з трьох найбільших монотеїстичних світових релігій, особливістю якої є відсутність уявлень про неземного Бога і проповідування індивідуального шляху порятунку через досягнення вищого просвітління – нирвани. Заснований у VI-V ст. до н.е. в Індії Сіддхартхою Гаутамою – Буддою. Саме ім'я означає "прояснений", той що пізнав вищу істину, вищий зміст.

БУТТЯ – найбільш загальне, вищого ступеня абстракції філософське поняття, що позначає існування чого-небудь узагалі; матеріальна і духовна реальність, узяті в їхній цілісності; об'єктивний світ у його різноманітному прояві. Бути значить існувати як безпосередньо (актуально), так і в можливості (потенції). Філософський аналіз даного поняття був започаткований в античності представниками Елейської школи (Парменідом і його послідовниками). У структурі філософського знання виступає предметом онтології.

БЮРОКРАТІЯ – спосіб здійснення публічних владних функцій, специфічна форма устрою соціальних організацій у суспільстві, сутність якої полягає у відриві центрів виконавчої влади від волі більшості членів цієї організації, у підпорядкуванні правил і задач функціонування організацій цілям її збереження і зміцнення. Б. - різновид людської діяльності, що перетворює функцію керування соціальними системами в пряму або

приховану владу індивідів або соціальних груп як самодостатніх, замкнутих на собі соціальних сил (суб'єктів) у суспільних взаємодіях.

В

ВЕДИ (ведична література) - священні книги індусів, що являють собою збірки гімнів, богослужбових формул, легенд. Їхній зміст складає область сакрального міфологізованого знання. В. тісно пов'язані з Брахманами - коментарями до ведичних гімнів. Вони становлять другий період розвитку давньоіндійської філософської думки. Тлумачення до В. пишуться тоді, коли почав втрачатися первісний зміст текстів. Брахмани поклали початок розвитку ритуалізму, жрецтва, що привело до розквіту обрядовості в індуїзмі. Третій період В. літератури пов'язаний зі створенням Араньяк (санскр. - для вивчення в лісі) - книг про правила життя пустельників; Сутр (санскр. - правило) - збірників афористичних висловлювань філософії індуїзму; і особливо Упанішад (санскр. - сидіти біля ніг учителя) - філософських бесід, різного роду повчань, переданих від учителя до учня. Упанішади завершують В. Звідси назва однієї з ортодоксальних шкіл, в основу якої лягли тексти упанішад - веданта - "кінець В."

ВЕРИФІКАЦІЯ – логіко-методологічна процедура встановлення істинності наукової гіпотези (так само як і конкретно-наукового твердження) на основі їхньої відповідності емпіричним даним (пряма або безпосередня В.) або теоретичному положенням, що відповідає емпіричним даним (непряма В.).

ВИХОВАННЯ – складне філософсько-педагогічне поняття. Існує ряд його трактувань. У широкому змісті слова В. - процес і результат розвитку особистості. При цьому воно може розумітися подвійно: 1) тільки як процес і результат системи цілеспрямованих впливів на особистість і усвідомлене зусилля самого індивіда (самовиховання); 2) містить в собі процес, що відбувається і його результат (так зване "стихійне", В.). Суть В. - передача, засвоєння і надбання досвіду життя в соціумі й в умовах конкретної культури (субкультур), створення умов для появи і вироблення внутрішньої мотивації діяльності.

ВІДОБРАЖЕННЯ - категорія філософії, що виступає в якості фундаментальної для діалектико-матеріалістичної традиції. В. характеризує здатність матеріальних об'єктів у процесі взаємодії з іншими об'єктами відтворювати у своїх структурах деякі особливості і риси явищ, які впливають на них. Тип, зміст і форма В. визначаються рівнем і особливостями системно-структурної організації об'єктів, що відображають, а також способом їхньої взаємодії з відображуваними явищами. Виділяють неорганічне, органічне і соціальне В. (здатність об'єктів які існують незалежно від свідомості залишати слід (образ) в свідомості людини).

ВІДРОДЖЕННЯ (Ренесанс) – історична епоха в розвитку культури і філософії в Західній і Центральній Європі XV-XVI ст. Характеризується зміною світоглядних орієнтацій з теоцентризму на натуро- і

антропоцентризм, зменшенням впливу церкви, відносним поверненням до античної культури, і на цьому тлі – розвитком мистецтва, науки, зверненням до повсякденного досвіду людини, переглядом космологічних теорій і т.д.

ВІДЧУЖЕННЯ – соціальний процес, що характеризується перетворенням діяльності людини і її результатів у відокремлену від неї і ворожу їй силу. Результати діяльності людини починають панувати над нею, людина втрачає над ними контроль і сама перетворюється в додаток до речей, процесів і ситуацій. Відчуження дезорієнтує і знецінює життєвий процес, позбавляє людину її самостійності і волі, не дає цілком самореалізуватися. Великий внесок у дослідження проблеми відчуження внесла філософія марксизму, екзистенціалізм і ряд інших філософських концепцій.

ВІДЧУТТЯ - найпростіший аналітико-синтетичний акт сенсорного пізнання. В. виникає в результаті впливу на органи чуттів речей або явищ об'єктивного світу і складається у відображенні окремих властивостей цих речей і явищ. Класифікація В. може здійснюватися на основі: модальності (зорові, слухові й ін.), по анатомічному положенню рецепторів і виконуваних ними функцій (екстерорецептивні, пропріорецептивні, інтерорецептивні та інш.).

ВІРА – індивідуалізований акт прийняття чого-небудь за істину, що не потребує підтвердження прийнятого ні з боку почуттів, ні з боку розуму, і, відповідно, не може претендувати на універсальну значимість. Існують різні види віри: теоретична (як елемент пізнання в науці), етична (як довіра), релігійна (віра у Творця, Бога). Як різновид релігійної – містична віра (віра в надприродне, таємне).

ВІТАЛІЗМ – напрям у біології, що відстоює наявність у представників живого світу особливих нематеріальних атрибутів, що визначають специфічність цього світу і його якісну відмінність від неживого. В. берет свій початок від древнього анімізму.

ВІЧНІСТЬ – з матеріалістичної точки зору – нескінченна тривалість існування світу, його несотворимість і незнищуваність, його субстанціальність у матеріальних формах. Вічність властива усьому світові в цілому; кожні конкретні утворення, з яких складається вічність, - минулі в часі. Вічність не зводиться до як завгодно тривалого однорідного існування в тих самих станах, вона містить у собі постійні якісні перетворення і виникнення нових станів. В інших концепціях – вічністю володіють Бог, Абсолют, Дух, Ідея, Воля й ін. як споконвічні основи світу, все інше не володіє цією атрибутивною характеристикою.

ВЛАДА - у класичних філософських концепціях - особливе відношення між людьми, здатність реалізувати свою волю.

ВОЛЮНТАРИЗМ – філософський напрямок, центрований навколо поняття волі, феномен якої мислиться як вищий принцип буття. Термін уведений Теннісом у 1883 р.. У психологічній сфері В. означає інтерпретацію діяльності психіки, виходячи суцільно з вольових процесів (Вундт, Тенніс, Джемс та ін.). У соціальній сфері термін В. вживається для позначення

прагнення соціально активних індивідів і суспільних груп до подолання системно-стійких параметрів і характеристик історичного процесу.

ВОЛЯ – це психічна і духовна здатність людини вибрати мету і засоби її досягнення та прикласти всі необхідні внутрішні зусилля для досягнення цілі. У концепціях волюнтаризму воля пояснюється або як основний принцип буття (онтологічна основа) – наприклад, Світова воля у філософії А.Шопенгауера, або як споконвічна основа діяльності людини: добра воля у філософії моралі І.Канта, воля до життя в концепціях “філософії життя” (наприклад, у Ф.Ніцше).

ВСЕСІДНІСТЬ – поняття і концепція, що характеризують світ як нерозділену цілісність, у якій речі в їхньому внутрішньому зв'язку, взаємодії і ієрархічності утворюють єдине буття, у якому кожна частина представляє ціле, несе в собі його головну сутність. Зустрічається ще в античності, у елейців – “усе є єдине”, у неоплатоніків: з єдиного шляхом еманції вибудовується вся ієрархія (структурність, ступінчастість) буття. Вчення про всеїдність важливе місце займає також у концепціях філософського монізму, пантеїзму, у російській релігійній філософії (наприклад, у В. Соловйова, М. Бердяєва та ін.).

ВСЕСВІТ (у традиційному розумінні) – увесь матеріальний світ, уся сукупність матеріальних об'єктів, якісно різних форм буття; усе те, що існує як космічна об'єктивність; мислимий універсум у всьому його різноманітті, тимчасовій і просторовій тривалості; синонім вічності.

Г

ГАРМОНІЯ – установка культури, що орієнтує на осмислення світобудови (як у цілому, так і її фрагментів) і людини з позиції розуміння їх глибинної внутрішньої упорядкованості.

ГЕДОНІЗМ – напрямок в етиці, що розглядає чуттєву радість, задоволення, насолоду життям як головний мотив, головну мету моральної діяльності. Гедонізм виправдував з етичної точки зору такий спосіб життя і таке розуміння щастя, але при цьому вважав, що насолода повинна врівноважуватися мудрістю і помірністю, щоб не заподіяти нещастя іншим.

ГЕНЕЗИС – походження, становлення об'єкта, єдність логіки й історії його розвитку (соціогенез – становлення і розвиток того або іншого суспільства; антропогенез – історичне становлення і розвиток людини і т.д.).

ГЕОЦЕНТРИЗМ – вчення, відповідно до якого Земля є нерухомим центром Всесвіту. Традиційно на основі Г. як уявлення про устрій, субординацію Всесвіту, здійснювалися сумісні з ним світоглядні, філософські й ідеологічні висновки. В даний час модернізоване і евристично-наукове трактування Г. (поза безпосереднім видимим ідейним зв'язком з ним) здійснюється в рамках розробок ідеї антропоного принципу.

ГЕРМЕНЕВТИКА – напрямок у філософії і філософський метод. Герменевтика – це мистецтво пояснення, пошук змісту мови, понять, текстів, культурних символів. Це вчення про розуміння, усвідомлення і пошук нового змісту предметів і явищ, уже раніше наділених якимсь змістом, вираженому в

системі мови як визначеному культурному феномені (наприклад, тлумачення Священного Писання і т.д.). Особливе значення і розвиток даний напрямок набув у філософії XX століття з виникненням філософської уваги до мови як найбільш яскравого вираження культурних традицій.

ГІЛОЗОЇЗМ – філософська концепція, що визнає одухотвореність всіх тіл, космосу, матерії, природи. Г. знімав принципове розходження між неорганічною і живою природою. Термін Г. був уведений Кедвортом у 1678 р. для позначення ранніх грецьких філософських концепцій, що визнають одухотвореність загальною властивістю макро- і мікрокосму (Фалес, Анаксимандр, Анаксімен).

ГІПОТЕЗА – вихідне припущення в будь-якому виді знання. Це недоведене, але теоретично продумане і логічно вибудоване обґрунтування. Теорія на відміну від гіпотези носить достовірний і доказовий характер, гіпотеза – попереднє знання, що згодом або відкидається, або переходить у ранг теорії. Досить великий обсяг сучасного знання існує у вигляді гіпотез (наприклад, походження життя на Землі, походження людини і її свідомості, існування форм життя на інших планетах і т.д.).

ГНОСЕОЛОГІЯ (теорія пізнання) – розділ філософії, що вивчає взаємовідношення суб'єкта й об'єкта в процесі пізнавальної діяльності; аналізує відношення знання до дійсності, форми і методи пізнання, їхню ефективність і застосовуваність; визначальні границі і можливості пізнавальних здібностей людини, критерії істинності і вірогідності знання; а також аналізує різні гносеологічні концепції з точки зору вище перерахованих проблем.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО - поняття ряду гуманітарних дисциплін, зміст якого охоплює цілісну сукупність неполітичних і неполітизованих духовних і економічних відносин у суспільстві. Г.О. - область спонтанної самореалізації людей (або в іпостасі вільних індивідів, або у вигляді добровільних об'єднань громадян), захищена відповідними правовими нормами від будь-яких проявів довільної односторонньої регламентації їхньої діяльності з боку держави і її органів. Очевидно, уперше на європейських мовах термін Г.О. був ужитий у 16 столітті в одному з французьких коментарів до "Політики" Арістотеля.

ГУМАНІЗМ – система поглядів на людину, її місце і роль у світі; стверджує самоцінність особистості, право людини на свободу, на розвиток своїх здібностей; спосіб відносин до людини як до мети, а не як до засобу.

Д

ДАОСИЗМ – один з головних філософських напрямів китайської філософії. Виник у Китаї в VI-V ст. до н.е. Засновниками вважають мудреців Лао-цзи і Чжоу-цзи. Вихідною ідеєю є вчення про ДАО, що має багатозначний зміст: корінь усього, загальний закон виникнення і розвитку світу; шлях, головна дорога життя; вищий зміст буття; доля і призначення. Дао - вічне, нескінченне, невичерпне і недоступне для сприйняття, але воно сама досконалість. Істинний шлях людини – діяти за законом дао, а оскільки

воно незбагненне, то не слід виявляти активність, впливати штучно на буття; необхідно покластися на природний хід подій, перебувати в спокійному спогляданні і гармонії з природою.

ДЕДУКЦІЯ (дедуктивний метод) – логічна операція і метод пізнання, у ході якого частка, конкретне знання виводиться з загального, з універсальної теорії шляхом логічних побудов і знання загальних характеристик і закономірностей даного класу явищ. Має широке застосування в сучасній науці. Протилежним методом є індукція.

ДЕЇЗМ – філософська позиція, відповідно до якої Бог є першопричиною буття, визначеним "пусковим механізмом" процесів виникнення світу, але надалі він не втручається в закони природи і суспільства, і вони розвиваються по своїх природних закономірностях. Особливо ця позиція була характерна для філософії XVII-XVIII ст., вона виражала прагнення обмежити вплив і панування релігійного світогляду і біблійної догматики на культуру в цілому і на становлення науки зокрема. Дану позицію розділяли Вольтер, Руссо, Ньютон, Ломоносов і ряд інших мислителів.

ДЕКАДЕНТСТВО – поняття історичної, історико-філософської й історико-культурної традиції, використовуване при описах циклічних процесів життя цивілізацій. Стало розповсюдженим і одержало наукову респектабельність після виходу у світ роботи Монтеस्क'є "Міркування про причини величі та падіння римлян". Виступає як розповсюджена характеристика періодів занепаду політичних, естетичних, моральних і ін. явищ, поняття "Д." має на увазі неминучу зміну даного стану суспільства періодом революційних потрясінь, що ведуть до його саморуйнування. Дискурс художньої творчості епох Д., як правило, звернений до особистості, до трагізму її буття, до її передчуттів соціальних катаклізмів.

ДЕМІУРГ – у давньогрецькій міфології - Бог, що створює світ не з "нічого" (як в іудаїзмі і християнстві), а з хаосу, що існує споконвіку; у гностиків - творець матеріального світу з його злом і гріховністю; в ідеалістичній філософії - свідомість, дух, ідеальне першооснова, що створює світ; у релігійних уявленнях - Бог як "творець світу". У філософський лексикон термін Д. уведений Платоном.

ДЕМОГРАФІЯ – наука про закономірності відтворення населення в суспільно - історичній обумовленості цього процесу. Термін "Д." з'явився в 1855 р. у назві книги французького вченого А. Гійєра "Елементи статистики населення або порівняльна демографія", а широке поширення одержав наприкінці 19-го - початку 20-го ст.

ДЕРЖАВА - основний інститут політичної системи, наділена вищою законодавчою владою, тобто правом встановлювати і регламентувати соціальні норми і правила громадського життя в межах визначеної територіальної цілісності і використовувати легітимні методи примусу для їхнього дотримання стосовно всіх членів суспільства. Д. є основним джерелом політичної влади і використовує її від імені всього суспільства. Основна відмінність Д. від інших політичних інститутів полягає в тому, що,

володіючи верховним правом на законодавчу владу вона підкоряє своїм політичним інтересам діяльність усіх державних політичних установ і проводить через них свою політику.

ДЕТЕРМІНІЗМ – вчення про загальні причинні обумовленості всіх процесів, що відбуваються у світі: або з боку Бога – теологічний детермінізм, або з боку людської волі – антропологічний детермінізм, або з боку природи – матеріалістичний детермінізм. Причина виявляється як необхідність, що не залишає місця випадковості, і спричиняє наслідок, і всі події – це ланцюг причин і наслідків. Протилежністю є позиція індетермінізму, що заперечує загальність і абсолютність причинно-наслідкових зв'язків, не вважає, що за кожною подією варто шукати причину.

ДИЛЕМА – судження, у якому предметові приписуються дві суперечні ознаки, що виключають можливість третього. Дилемою називається також особливий випадок умовно-розділового силогізму, у якому одна посилка - умовне, а інша - розділове судження. У логіці розрізняють два види дилем: конструктивну і деструктивну, кожна з яких поділяється на просту і складну дилему.

ДІАЛЕКТИКА - філософська концептуалізація розвитку, який пояснюється як в онтологічному, так і в логіко-понятійному його вимірах, і - відповідно - позначає в історико-філософській традиції як теорію, так і метод пізнання. У філософії марксизму Д. розуміється як вчення про найбільш загальні закономірні зв'язки становлення, розвитку буття і пізнання, а також як заснований на цьому вченні метод мислення.

ДІЯЛЬНІСТЬ – один з найважливіших атрибутів буття людини. Д. пов'язана з цілеспрямованою зміною зовнішнього світу та самої людини. Саме через Д. розкривається сутність людини. У залежності від потреб людей Д. традиційно поділяється на: 1) матеріальну (задоволення первинних потреб людини: у їжі, одязі, знаряддях праці через зміну зовнішньої природи); 2) суспільно-політичну (різні форми впливу на суспільні відносини, організацію громадського життя); 3) духовну (в області науки, мистецтва, релігії і т.п.). Усі форми людської Д. Носять конкретно-історичний характер.

ДОБРО і ЗЛО – основні морально-етичні поняття (категорії), у яких виражається моральна оцінка поведінки людей – окремої людини або соціальних груп, а також, суспільних явищ з визначених ціннісних позицій. Під ДОБРОМ розуміється те, що на даному етапі вважається моральним, позитивним, що відповідає сутності і призначенню людини і суспільства; те, що сприяє їхньому благу. Поняття ЗЛА узагальнює протилежне ДОБРУ значення: зло – аморальне, неварте людини, веде до деградації, руйнування. Для філософського трактування цих категорій характерні пошуки основ добра і зла, їхнє історичне звучання, дослідження їх як моральних цінностей і ін.

ДОГМАТИЗМ – спосіб мислення, що оперує незмінними поняттями, формулюваннями, теоріями і концепціями без врахування нових даних науки і практики, конкретних умов місця і часу. Д. ігнорує принципи

творчого розвитку пізнання, критичного підходу до теорій і явищ, установок і правил.

ДОЛЯ – поняття, яке позначає зумовленість життя людини, що виражає уявлення про якусь силу, яка кардинально впливає на перебіг подій, на лінію поведінки. Древні (наприклад, стоїки) вважали, що "покійного доля веде, а непокійного волочить". Уявлення про долю як визначальну силу є основою різних концепцій фаталізму. Фатальний значить неминучий. Фатальність – те, що обов'язково повинне відбутися, чого ніяк не можна змінити. У давньогрецькій міфології доля (фатум) персоніфікувалися і виступали в образі трьох сестер-богинь (мойр), які супроводжували людину від народження і до смерті. В усіх сучасних релігіях доля визначена Богом, тому що він творить світ і людину, а значить визначає їх. Правда, католицизм і православ'я наділяють людину деякою свободою волі. Натуралістичний фаталізм вважає, що зумовленість, доля людини закладена природою, вище якої стати неможливо. Доля може виступати і як збіг обставин, наявність визначених умов, що не залежать від людини, які вона не може змінити і змушена їм підкорятися. Фаталістична концепція долі (як прояву необхідності) протилежна концепції свободи.

ДОСВІД – зміст (чуттєвий або раціональний), який суб'єкт виявляє в собі; усе, що відбувається з людиною в її житті; стан нашої свідомості, у якому виділяється три рівні: фізичний досвід, психічний досвід і духовний досвід. Досвід – основа пізнання, його первісна ступінь, що формує чуттєво-практичний рівень пізнання. Досвід – аналог емпіричного знання, знання, заснованого на різних видах досвіду (у науці – це експеримент).

ДУАЛІЗМ – філософська позиція двоїстого підходу до явищ буття. В онтології – твердження рівноцінності двох самостійних основ буття: духовної і матеріальної; у гносеології – досвід і апріорні форми чуттєвості і розуму; дуалізм буття у філософії Платона – світ ідей і світ чуттєвих речей складають буття; у християнській філософії також світ є дуалістичним – божественний і земний.

ДУХ – складне і неоднозначне поняття: у релігії – сутність Бога і тотожність йому; у культурі – узагальнення явищ ідеального порядку, результат творчості в науці, мистецтві, моралі; система цінностей якою керується людина і суспільство у своїй діяльності. Дух (і похідне від нього – духовність) одержують своє вираження у свободі, творчій активності, піднесених мотивах безкорисливого служіння істині, красі, добру, у зусиллях волі для здійснення шляхетних цілей та інш. Дух – це мудрість, розуміння вищого змісту буття і людського призначення. В онтології поняття духу (у різних варіаціях) протиставляється поняттю матерії (природи) – вони розглядаються як субстанціальні основи буття.

Е

ЕВДЕМОНОНІЗМ – філософсько-етичний напрямок, теорія моралі, в основі якої лежить поняття щастя, а вихідним принципом виступає прагнення до щастя. Щастя розглядається як вищий критерій усякої чесноти

й основа моральності. Активно розроблявся у філософії Епікура, Арістотеля, Гельвеція, Гольбаха, Фейєрбаха, англійському утилітаризмі (Бентам, Мілль, Джемс і ін.). Послідовники евідемонізму вважали, що стан блаженства, щастя, задоволення є природним станом людини, до цього повинен прагнути кожний. Причому, доброчесною поведінкою вважалося прагнення до щастя, яке приносить не тільки задоволення одній людині, але й іншим (теорія "розумного егоїзму"). Філософський евідемонізм не зводиться до вульгарного (спрощеного) розуміння як прагнення до будь-яких насолод будь-яким шляхом. Філософський евідемонізм (Епікур) наголошує на помірності в прагненні до задоволень, на "золотій середині", що застерігає від крайностей, а також звертає увагу на те що мова йде, насамперед, про інтелектуальне задоволення, задоволення від пізнання, збагнення мудрості, творчості й інших подібних справ.

ЕВОЛЮЦІЯ ТА РЕВОЛЮЦІЯ– Термін "еволюція" використовується для опису процесів зміни, становлення тих чи інших об'єктів (біологічної, соціальної і т.д.). Еволюція може бути як прогресивним, так і регресивним процесом: може удосконалювати систему, а може і руйнувати неї, вести до деструкції, до зникнення. Еволюція, як правило, розглядається як тип змін, протилежний революції. Еволюція виражає поступовість, плавність, природність змін, переважно їх кількісний характер. На основі еволюції вибудовуються реформи (соціальні, економічні, політичні й ін.), коли хочуть істотно щось змінити в якій-небудь області, але зробити це поступово, без різких стрибків, полумок, руйнівного збитку, даючи час для природного дозрівання процесу. РЕВОЛЮЦІЯ на відміну від еволюції - це швидкі, стрибкоподібні, різкі якісні зміни бурхливого, одномоментного характеру. Тому вони вимагають, як правило, каталізатора, втручання ззовні і мають велику руйнівну силу, що не завжди позитивно позначається на процесі і предметі зміни, супроводжується значними витратами і негативними побічними ефектами. У соціальному плані теорії соціального еволюціонізму (Дюркгейм, Арон, Росток, Белл, Тоффлер і ін.) велике місце займали в соціології і філософії 19-XX ст. і розвивалися на протигагу марксистської теорії революції, іншим теоріям анархістської й екстремістської спрямованості, що наполягали на більш радикальних способах суспільного розвитку.

ЕГОЇЗМ – (від "эго" – Я) – світогляд, позиція, заснована на абсолютизації власного "Я" за рахунок інших. Як риса характеру і форма поведінки виражається в себелюбності, самозамилуванні, своєкорисливості, марнославстві, завищеній самооцінці, гіпертрофованому почутті самості й інших формах егоцентризму. Егоїстична діяльність приводить до обмеження інтересів, прав і свобод інших. У психологічному плані егоцентризм є необхідною стадією розвитку дитини в період від 3-х до 6-7 років (Піаже), це період формування самосвідомості, самовизначення дитини, але якщо він надовго затягується і не відбувається соціальної корекції, егоцентризм може сформуватися як якість характеру і увійти в структуру особистості. У теоретико-моральному плані принцип "розумного егоїзму" був

сформульований у ряді евдемоністичних і гедоністичних теорій. Сформульований Гольбахом (XVIII ст.), він виступив основою для бурхливого розвитку підприємницької діяльності, відповідав ідеології протестантизму, виражав свободу особи в економічному, політичному плані. Був підтриманий і іншими мислителями епохи Просвітництва і XIX ст. (Гоббс, Мандевіль, Рікардо, Гельвецій, Фейєрбах і ін.). Джерела і причини егоїзму трактувалися неоднозначно: натуралістично – закладені природою (Шопенгауер, Ніцше, Штірнер і ін.); соціально – продукт перекручених, відчужених соціальних відносин (марксизм); індивідуалістично – перевага особистісного вибору (Кант, релігійна філософія).

ЕЗОТЕРИЧНИЙ – 1. Таємне вчення, призначене тільки для обраних, "посвячених"; окультне знання. 2. Знання цілого в його внутрішніх зв'язках, на рівні сутності, так, як воно пізнається виходячи із самого внутрішнього розгортання об'єкта, на відміну від екзотеричного – зовнішнього розгортання, зовнішніх проявів і зв'язків.

ЕЙДОСИ – в античній філософії (особливо в Платона) і далі – ідеї, первинні нематеріальні прообрази речей, їхні духовні начала. Світ ейдосів (ідей) – особливий світ першопричин – основа буття за Платоном. Вчення Платона про ідеї – найважливіша частина його філософської концепції, предтеча філософського ідеалізму.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ – (букв. "філософія існування") – один із найбільш популярних і основних ірраціональних напрямків у філософії 20 століття, справив величезний вплив на культуру і не втратив значення й сьогодні. Пік розвитку відноситься до першої половини і середини XX ст., а основи даного напрямку закладені в другій половині XIX – початку XX ст. К'єркегором, Хайдеггером, Ясперсом і ін. Виник як реакція на раціоналістичні і соціологізаторські вчення. Екзистенціалізм як напрямок у цілому характеризується очевидною антисцієнтистською спрямованістю, хоча в деталях не представляє єдиного розуміння основних принципів і положень. Прийнято виділяти релігійний екзистенціалізм (Ясперс, Марсель, Бубер, Бердяєв і ін.) і атеїстичний (Хайдеггер, Камю, Сартр, С. де Бовуар, Мерло-Понті й ін.). Своїми попередниками і близькими за духом екзистенціалісти вважають Паскаля, К'єркегора, Унамуно, Ніцше, Достоевського, феноменологію Гуссерля й ін. Екзистенціалісти в протизагаді традиції раціоналізму прагнуть досягнути буття як цілісність переживання суб'єктом свого буття, як злитість з ним. Головні поняття, з яких виходить екзистенціалізм, – сутність і існування.

ЕКЛЕКТИКА – (прийом, форма існування деяких теорій, що полягає в змішанні різних, найчастіше протилежних світоглядних основ, точок зору, філософських поглядів, теоретичних посилок, політичних оцінок і т.і. Так, наприклад, еклектичні спроби з'єднати матеріалізм і ідеалізм в одній концепції або релігійній позиції і матеріалізм (деїзм, пантеїзм). У сучасній філософії еклектика представлена плуралізмом позицій, підходів, напрямків з тих чи інших проблем. Але, власне, еклектикою є непослідовність у середині однієї теорії, одного вчення.

ЕЛЛІНІЗМ – період греко-римської історії, культури і філософії з III ст. до н.е. і до V-VI ст.. Найбільш значними філософськими напрямками цього періоду були: епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм, сократівські школи (зокрема кінізм), платонізм і неоплатонізм.

ЕМАНАЦІЯ – онтологічне поняття, використовувалось у філософії неоплатонізму, у пантеїстичних теоріях, у релігійній філософії, хоча його першооснову можна знайти й у більш ранній філософії в Платона, Арістотеля, стоїків. Шляхом еманациї вибудовується ієрархія (побудова) буття: від вищих форм до нижчих; від ЄДИНОГО як першооснови до світового розуму, далі до світової душі, а від неї до першоматерії. При цьому першоджерело нічого не втрачає, тому що одночасно віно все містить у собі, тому еманация на відміну від біблійного акту творення не разовий процес, а постійне становлення буття в нових формах.

ЕМПІРИЗМ – напрямок у теорії пізнання (гносеології), що визнає чуттєвий досвід (емпірію) головним джерелом знання і вважає, що зміст знання може бути представлений або як опис цього досвіду, або зведений до нього. Емпіризм вважає, що чуття, досвід несуть цілком достовірну інформацію, справа розуму, мислення її обробити і виразити в ідеях. Більш нічого розум нам не дає. Засновниками емпіризму як напрямку в філософії Нового часу вважаються Ф.Бекон, Дж. Локк. Вони описали різні види і форми досвідного знання, проклали етапи формування знання від перших відчуттів до одержання складних ідей (Локк). У Новий час емпіризм протистояв раціоналізмові. Згодом І.Кант, зрозумівши їхню однобічність, розробляє теорію пізнання, у якій досвід і розумове мислення разом є неодмінними і повноцінними сторонами єдиного пізнавального процесу. Дана діалектична єдність була підтверджена в матеріалістичній діалектиці і виражена в сучасній науці в єдності емпірично-експериментального і теоретичного знання.

ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМ – (теорія критичного емпіризму) – одна з крайніх форм емпіризму, що почала розвиватися на рубежі XIX-XX ст. вченими-фізиками і філософами Махом, Авенаріусом і ін. Виникла на тлі найбільших відкриттів у природознавстві того часу (особливо фізики). Розроблялася як теорія "чистого досвіду", якого досить для побудови будь-якого світогляду, у тому числі і філософського. Емпіріокритицизм намагався обмежити філософію даними науки, перетворити філософію в підлегле науці знання. У ній, у філософії, вважали автори даного напрямку, нічого не повинно бути невиведеного з досвіду, ніяких абстрактних проблем і нерозв'язаних питань. Фактично емпіріокритицизм був різновидом позитивізму і сцієнтизму.

ЕНТЕЛЕХІЯ – в античній філософії в Арістотеля формальна причина, що завершує процес перетворення безякісної і мертвої матерії (просто речовини) у щось визначене, конкретне, активне. Вищі форми ентелехії – душа, Бог, дух. У деяких філософських системах ентелехія – вічний, формотворний початок, що пронизує увесь Всесвіт (у Лейбніца кожна монада наділена цим началом). У "філософії життя" ентелехія – життєва

енергія, життєва сила; у гілозоїстів – загальна натхненність, у тому числі і неживої матерії.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ – теорія пізнання; синонім гносеології. Частіше вживається як теорія не будь-якого, а наукового знання.

ЕПІКУРЕЇЗМ – вчення (переважно етичне) і спосіб життя, заснований на філософії Епікура (341-270 р. до н.е.). Епікурейці вищою цінністю людського життя проголошували насолоду, що спирається на відсутність страждань. Насамперед, людина повинна звільнитися від страхів, тому що саме вони є основа страждання. Це звільнення необхідне для досягнення людиною щастя і блаженства, сутність яких і складає задоволення від буття. Усяке задоволення вже шлях до щастя, але найкраще задоволення від духовної діяльності. Воно більш стійке, тому що не залежить від зовнішніх причин, і більш шляхетне, тому що робить людину мудрою. Відсутність страждань і неприємних переживань – основа мудрого спокою і щасливого життя. На повсякденному рівні епікурейцями часто називають людей, що віддають перевагу почуттєвим задоволенням, матеріальним радостям, комфортним умовам буття; людей, що отримують насолоду від кожного дня.

ЕСТЕТИКА – філософська дисципліна, що займається аналізом прекрасного, краси і матеріалізованої форми їхнього втілення – мистецтва. Естетика – це вчення про прекрасне, його сутність, форми, втілення, історичні погляди на прекрасне, роль прекрасного для людини і суспільства і т.д. Термін "естетика" був уведений тільки в XVIII ст. німецьким філософом А. Баумгартеном, хоча теоретичний аналіз прекрасного починається ще з філософії Сократа і Платона, а міфологічні уявлення склалися ще раніш. Велику увагу аналізу прекрасного приділила філософія епохи Відродження, німецька класична філософія (Кант, Гегель, особливо Шеллінг), німецькі й англійські поети-романтики (Лессінг, Гете, Шиллер, Байрон і ін.). У XX ст. естетика – розгалужене і багатоструктурне знання, відносно самостійне, хоча і зберігає філософську світоглядну основу. У залежності від філософської позиції мислителя розуміння естетики, її природи може бути різною: естетичне як співтворчість божественного характеру (В. Соловйов, М. Бердяєв, Ф. Достоевський); її природу пов'язують із психологією, з несвідомим (Г. Фехнер, З. Фрейд, В. Адлер, К. Юнг і ін.), із соціологією, мовою і т.д. Розуміння естетичного може бути різним і в залежності від способу його образного вираження: символізм, натуралізм, абстракціонізм, примітивізм, реалізм, сюрреалізм, техніцизм та інше. В даний час свобода творчості, мистецтва придбала абсолютне вираження. Плюралізм уяви й образності, використання самих несподіваних засобів вираження (аж до шокуєчих), бурхлива фантазія – усе це виступає як ціннісні основи сучасного мистецтва. Розуміння прекрасного ще більш суб'єктивувалось, його канони досить розмиті. На цьому тлі методологічна і світоглядна функції естетики як теорії прекрасного, теорії мистецтва здобувають ще більшу значимість і актуальність.

ЕСХАТОЛОГІЯ – містично-релігійне вчення про кінець світу, про трагічну долю людства, про можливість або неможливість порятунку. Дані

погляди – істотна характеристика релігійної філософії, що входить у догматику християнства. Основні ідеї викладені в "Одкровенні Іоанна Богослова" – частини біблійного Нового Завіту. Головна думка – про друге пришествя Христа і Страшний суд, де всім праведникам і всім грішникам буде віддано по заслугах. Це і буде означати кінець колишнього світу, моторошний апокаліпсис, після чого буття піде в новій формі, визначеній Богом.

ЕТИКА – філософська дисципліна, що бере свій початок ще в античності. Первісна етика як філософія моралі і моральності пов'язана з іменами Сократа, Платона, Арістотеля, Конфуція, хоча моральні проблеми хвилювали і більш ранніх мислителів. Своєю назвою (від грецьк.: "етос" – вдача, звичай) вона зобов'язана Арістотелю, що етикою назвав вчення про чесноти відмінні від раціональних, і написав перші великі теоретичні роботи: "Нікомахова етика", "Евдемова етика", "Велика етика". Етика як теорія моралі (моральності) ставить своїм завданням теоретично досліджувати це явище соціального життя, почати спроби вирішення проблем, які постають перед людиною в її життєвій практиці: справедливість і несправедливість, дурість і благість, чесність і безчесність, добро і зло і т.д. Головні категорії етики – добро і зло. Вони виконують системотворчу роль у моралі і є її оцінними критеріями. Аналіз цих категорій складає одну з проблем предмету етики. Крім того, етика зосереджує свою увагу на двох групах важливих для моралі проблем: аналізу ідеї належного (аналіз моральності як ідеалу – етика повинності) і аналізу конкретних норм поведінки, безпосередньої моральної діяльності – вчинків і дій (нормативна етика). Сучасна етика – багатоструктурна філософська дисципліна. Крім вищезгаданих вона включає теорії, що вивчають логіку моральної мови; а також, природу моральних цінностей; дескриптивну етику, яка вивчає мораль у різних типах суспільства; "ділову" етику; етику науки; біоетику й ін. розділи. Крім того, кожен філософський напрямок формує свою теорію моралі: етика екзистенціалізму, етика прагматизму, етика персоналізму і т.д.

ЕКЗЕГЕТИКА – 1) - Розділ фундаментальної теології, що займається тлумаченнями текстів одкровення. Оскільки в рамках християнського канону вихідне Божественне одкровення трактується як дане в слові Священного Писання, то тексти останнього виступають центральним предметом Е. . 2) - Е. може розглядатися не тільки у вузькому змісті - як розділ фундаментальної теології і відповідна спеціальна практика, але і як загальнокультурний феномен, органічно пов'язаний з характерними для відповідної культури парадигмальними установками сприйняття і розуміння тексту.

ЕОН (греч. αἰὼν - століття) - поняття давньогрецької і сучасної філософії. В античності позначало "століття", "шлях життя", час в іпостасі плину життя людини і живих істот. У традиціях раннього християнства "Е." набуває нового значення - "світ", але світ у його тимчасовому історичному розгортанні - відповідно до парадигми, постулюючій винесення змісту історії за межі наявного історичного часу. Надалі поняття Е. вживалося в схожих контекстах в філософії мислителів 20 ст. (наприклад, Андрєєвим).

Є

ЄВАНГЕЛІЄ – "блага звістка", святе повіствування про народження, діяння і мученицьку смерть Ісуса Христа, сина Божого. Це ранньохристиянські твори, що розповідають про життя Христа і його вчення. У сучасному християнському віровченні – це чотири з 27 книг Нового Завіту: від Матфея, Марка, Луки й Іоанна, сподвижників, учнів і послідовників вчення Ісуса Христа.

ЄВГЕНІКА – вчення про спадкове здоров'я людини і шляхи поліпшення його властивостей, про можливі методи активного впливу на еволюцію людства з метою його подальшого удосконалення, про умови і закони спадкування обдарованості і таланту, про можливе обмеження передачі спадкових хвороб майбутнім поколінням. Термін Е. був уперше введений англійським психологом і антропологом Ф. Гальтоном наприкінці 19 ст., а основні положення Е. були сформульовані ним у 1904 р..

ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ – історико-культурна і геополітична концепція, що доводить особливі статус і значення західноєвропейських цінностей у світовому цивілізаційному і культурному процесах. Одними з перших і яскравих демонстрацій впливу і поширенні подібних ідей стали міждержавні і міжрегіональні зіткнення прихильників різних світових релігій.

ЄВХАРИСТІЯ – головний обряд християнського богослужіння, меса, обідня. Семантика обряду - знаходження єднання з Всевишнім. Ісус під час останньої трапези пригощав учнів вином і хлібом, перетворюючи останні в тіло і кров свою і наставляючи дотримувати цей обряд у пам'ять про нього. Віруючий, тобто обраний вкушати освячені вино і хліб, прилучається до плоті і крові Ісуса Христа.

ЄРЕСЬ – (особливе віровчення) – різні відхилення від офіційного (догматичного) віровчення якої-небудь релігії, опозиційні або ворожі їй. У загальнокультурному змісті – усе те, що не погоджується з загальноприйнятою думкою.

Ж

ЖИТТЯ – біологічна форма руху матерії, якісно більш висока, чим фізична або, наприклад, хімічна, але включає їх у "знятому" вигляді, тому що вони забезпечують діяльність живих організмів. Реалізується в індивідуальних організмах самої різної структури і складності й у сукупностях організмів (популяціях, видах, біоценозах і т.д.). У людському втіленні, життя – це реалізація фізичних, психічних і духовних можливостей індивіда, утвердження себе як особистості.

З

ЗАКОН – зв'язок (відношення) між явищами, процесами, предметами, що характеризується як: об'єктивний, істотний, конкретно-загальний, необхідний, внутрішній, повторюваний, стійкий...Закон виявляє себе завжди,

коли для цього виникають відповідні умови. Відкриття законів – головне завдання наукового пізнання.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ – 1. Логічна операція, за допомогою якої з даного твердження виводиться нове. Якщо вихідне положення було істинне, то його заперечення помилкове, і навпаки, якщо вихідне – хибне, то його заперечення істинне. 2. У діалектиці Гегеля й у матеріалістичній діалектиці заперечення розглядається як необхідний момент розвитку, умова якісної зміни речей, коли "нове", що приходить на зміну старому, заперечує це "старе" (діалектичний закон "заперечення заперечення").

ЗВИЧАЙ – форма соціальної регуляції життєдіяльності людини, успадкована з минулого. Звичай – повторювані, стійкі способи поведінки людей у визначених ситуаціях; елементи культури, що складаються століттями; зразки минулого досвіду життя. Як звичай виступають релігійні обряди, форми свят, виробничі і побутові навички що характеризують даний народ, його культурну особливість. У сучасному суспільстві неодмінне слідування звичаям значно втратило силу в наслідок більшої розкнутості і свободи людей, а також і в силу їх більшої соціальної роз'єднаності.

ЗНАК – матеріальний, чуттєво сприйманий предмет (подія, дія або явище), що виступає в пізнанні як указівка, позначення або уявлення іншого предмета, події, дії, суб'єктивного утворення. Призначений для надбання, збереження, перетворення і трансляції визначеної інформації (повідомлення).

ЗНАННЯ – результат процесу пізнання. Знання має складну структуру: повсякденне і наукове; емпіричне і теоретичне; отримане логічним шляхом і позалогічним (інтуїтивне, художнє); філософське знання та ряд інших форм. У цілому, знання – результат всієї історичної практики людства, хоча кожна епоха характеризується своєю структурою знання і його специфічними особливостями. У тенденції людство нарощує свої знання про світ і самого себе, але частина знань іноді безповоротно втрачається. Знання – це неминучі цінності, показник культурного розвитку людства. Людство зобов'язане їх зберігати і збільшувати, учитися мудро використовувати собі на благо.

„ЗОЛОТЕ ПРАВИЛО” МОРАЛЬНОСТІ – одна з найдавніших заповідей і норм моралі і моральності. Зустрічається у Фалеса, Конфуція, у Біблії, у Канта – одне з формулювань "морального закону" - категоричного імперативу. У загальному вигляді формулюється в такий спосіб: "Веди себе стосовно іншого так, як ти б хотів, щоб поступали відносно тебе".

I

ІДЕАЛ – зразок; поняття, що позначає досконалість у якій-небудь області; вища мета прагнень людини. Ідеал – це уявна конструкція суспільства, людини або іншого об'єкта, у якій реальні характеристики доповнюються такими, яких немає в об'єкта, але вони є бажаними. Ідеали бувають такими, що досягаються та нездійсненними, але в будь-якому випадку вони виконують важливу соціальну і регулятивну функцію – людина змінює себе і навколишню дійсність дотримуючись ідеалу.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ – метод пізнання, прийом наукового дослідження, який полягає в тому, що людина силами думки творить об'єкти, які не існують у дійсності, але мають свої праобрази. У процесі ідеалізації йде відволікання від неголовних, несуттєвих характеристик об'єкта, від умов, у яких існує реальний праобраз (наприклад, ідеальний газ, абсолютна плинність т.д.). Такий прийом дозволяє виділити об'єкт у "чистому" виді, спрощує його дослідження і вивчення потрібних властивостей.

ІДЕАЛІЗМ – філософський напрямок, концепція в онтології, яка вважає, що основами буття, первинними систематизуючими причинами, принципами є дух, Бог, ідея, свідомість, воля, мислення – духовні фактори. Вони споконвічні, первинні, наділені абсолютною істинністю і змістом. Все інше: матерія, чуттєва реальність, земне існування, природа – вторинні, вони – форми втілення духу, його інобуття. Ідеалізм має свої різновиди (об'єктивний ідеалізм – Платон, Гегель, Шеллінг; суб'єктивний – Берклі, Фіхте, Бердяєв; релігійний – різновид об'єктивного ідеалізму). Протилежним і непримиренним ідеалізмові напрямком виступає МАТЕРІАЛІЗМ.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ – 1) усвідомлення, розпізнання чого-небудь, кого-небудь; 2) уподібнення, ототожнення з ким-небудь, чим-небудь.

ІДЕОЛОГІЯ – сукупність суспільних ідей, теорій, поглядів, що відбивають і оцінюють соціальну дійсність з погляду конкретних інтересів визначених соціальних груп, партій, класів. Ідеологія розробляється, як правило, ідейними представниками цих соціальних груп (вождями) і спрямована на ствердження або зміну існуючих суспільних відносин (економічних, національних, релігійних). Ідеологія спирається на реальні матеріальні структури і засоби для реалізації своїх інтересів. У теоретичному плані претендує на абсолютну істину, не терпить ніякого інакомислення.

ІДЕЯ – філософське поняття, термін, що позначає "зміст", "значення", "сутність" речі або явища. Тісно зв'язаний з категоріями мислення і буття. Має надсвітове значення (Бог як ідея, "світ ідей" у Платона, форма в Арістотеля) і інше- ідея як результат розумової, інтелектуальної діяльності людини, продукт її творчості. Наукові ідеї виконують теоретичну функцію, поєднують знання в цілісну систему, формують світоглядну парадигму. Суспільні ідеї відбивають соціальне життя, "дух епохи", менталітет конкретного суспільства. Ідеї характеризують духовне життя суспільства, рівень його розвитку.

ІЄРАРХІЯ – принцип структурної організації багаторівневих систем, що полягає в упорядкуванні взаємодій між рівнями буття за законом від вищого до нижчого (інволюція) і, навпаки, від нижчого до вищого (еволюція).

ІНДИВІДУАЛІЗМ – світогляд, суттю якого є позиція окремої людини в її протистоянні групі, колективі, суспільству в цілому; відособленість людини від якого-небудь співтовариства, неприйняття норм і установок цього співтовариства.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ – неповторна своєрідність людини, набір унікальних властивостей, що відрізняють її від інших людей.

ІНДУЇЗМ – сукупність релігійних уявлень, звичаїв, культової обрядовості і соціально-побутових інститутів, характерних для більшості населення Індії. Корені індуїзму містяться до давньоіндійській релігії – брахманізмові, генетичний зв'язок з ним виявляється в тому, що найбільш шанованими божествами і зараз є трійця брахманізму: Брахма (творець), Вішну (хранитель) і Шива (творець, хоронитель, і руйнівник одночасно).

ІНДУКЦІЯ – метод дослідження, метод пізнання, що забезпечує перехід від одиничних фактів і характеристик до загальних положень, до теорії.

ІННОВАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС – процес створення, поширення і використання чогось нового (тобто сукупності нових ідей і пропозицій, що потенційно можуть бути здійснені і за умови масштабності їхнього використання й ефективності результатів можуть стати основою якого-небудь нововведення). Це перетворення нових видів і способів людської життєдіяльності (нововведень) у соціально-культурні норми і зразки, що забезпечують їхнє інституційне оформлення, інтеграцію і закріплення в культурі суспільства.

ІНТЕЛЕКТ – система пізнавальних здібностей індивіда. І. виявляється в легкості навчання, здатності швидко і легко здобувати нові знання й уміння, у подоланні несподіваних перешкод, у здатності знайти вихід з нестандартної ситуації, умінні адаптуватися до складного, мінливого, незнайомого середовища, у глибині розуміння, у творчості. Вищий рівень розвитку І. визначається за рівнем розвитку мислення, розглянутого в єдності з іншими пізнавальними процесами - сприйняттям, пам'яттю, мовою і т.п.

ІНТЕЛЛІГІБЕЛЬНИЙ – світ раціонального пізнання, інтелектуального споглядання не доступний чуттєвому сприйняттю; його можна тільки мислити, але не можна пізнати (світ ідей у Платона, річ-в-собі в Канта, світова воля в Шопенгауера, абсолютна воля в Бердяєва і т.п.).

ІНТЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ – спрямованість свідомості на об'єкт.

ІНТУЇЦІЯ – В історії філософії можна виділити наступні основні трактування І.: 1) І. як інтеллігібельне явище, надчуттєве сприйняття особою дійсності (Платон, Арістотель, Фома Аквінський, Микола Кузанський); 2) І. як вищий вид інтелектуального пізнання, досягнення нового знання безпосереднім шляхом (Декарт, Спіноза, Лейбніц); 3) І. як безпосереднє чуттєве сприйняття світу (Кант); 4) І. як містична цілісність проникнення в глибини індивідуальної свідомості, збагнення сутності "Я", волі, життя, екзистенції і т.і. (Фіхте, Шеллінг, Бергсон, Гуссерль, Лосський, представники екзистенціалізму, неотомізму, реалізму, прагматизму). Сучасні дослідники проблеми І., незалежно від їхньої світоглядної орієнтації, єдині в тому, що І. може одержати раціональне пояснення в рамках теорії несвідомого.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ – філософські концепції і вчення, що на противагу РАЦІОНАЛІЗМОВІ наполягають на обмеженості пізнавальних можливостей розуму, логіки мислення, здатності відображення буття в закономірностях, тому що вважають буття алогічним, абсурдним, хаотичним, незакономірним, тому основними способами пізнання вважають інтуїцію, надчуттєве, емпатію, любов, раптове осяяння і т.д. Ірраціоналізм як напрямок

сформувався в середині ХІХ століття й у сучасній філософії займає значне місце.

ИСИХАЗМ – містична традиція богоспоглядання в православній церкві, релігійна практика, що являє собою сукупність інтроспекції молитовного самозаглиблення і, іноді, деяких фізичних вправ (нерухомість, контроль подиху й ін.) Виник у Візантії серед ченців Афона в 14 ст. Культурно-типологічні (однак, неортодоксальні) аналоги є і в католицизмі та протестантизмі - більш пізні і генетично зв'язані один з одним - квієтизм, пієтизм, квакерство й ін.

ИСЛАМ (мусульманство) – одна з трьох найбільших світових монотеїстичних релігій (разом з християнством і буддизмом). Виник у VII ст. у Мецці, потім у Медині. Засновником вважається "посланець Аллаха" Мухаммед (Магомет). Головне джерело релігії і "слово Аллаха" – Коран, що було продиктовано, дане як одкровення Мухаммеду. Коран включає 114 сур (глав), що складаються з декількох віршів (аятів). Вони розкривають філософію і догматику ісламу. Головне положення – Бог єдиний та немає Бога, крім Аллаха, а Мухаммед – його пророк. Велику частину Корана займає шаріат – закон, що розкриває взаємини з Богом і строго регламентуючу побутову сторону життя мусульман. Іслам диктує строгу обрядовість: п'ятиразова щоденна молитва (намаз), паломництво в Мекку (хадж), обов'язкова добровільна милостиня. Іслам не є однорідним напрямком: виділяється містичне крило (суфізм), а також хариджії, шиїти і сунніти (основа поділу - вирішення питання про верховну владу).

ИСТИНА – категорія філософії і провідне поняття гносеології. Істина – мета пізнавальної діяльності, тому всі питання теорії пізнання так чи інакше концентруються навколо вирішення даної проблеми. Однозначного визначення, що таке істина, не існує. У першому тлумаченні, ще з античності, істина визначалася як відповідність знання речі, об'єктові; як думка, адекватна тому, на що спрямовано пізнання (правильна думка). Таке трактування істини одержало назву класичної теорії. Але є й інші концепції: конвенціональна, когерентна, ірраціоналістична, прагматична й ін.

ИУДАЇЗМ – національна релігія євреїв; перший в історії світової культури прецедент теїзму і монотеїстичної віри. Генетично зв'язаний із західно-семітською, а також єгипетською і шумеро-аккадською міфологією, зороастризмом і - пізніше - гностицизмом.

К

КАББАЛА – таємна мудрість єврейських рабинів середньовіччя, успадкована з більш древніх езотеричних доктрин, які стосувалися Божественного і космогонії. Вони були зведені до теології після періоду полону євреїв у Вавилоні. Містичне вчення і практика К. у єврействі поєднується із східною міфологією, ідеями гностицизму, неоплатонізму і неопіфагоризму. Прикладна К. існує як допоміжний засіб для возвищення душі. Складається з двох розділів: 1) символічна К. (гематрія, нотарикон, темура), що полягає в тлумаченні Біблії за допомогою числового знання

букв, перестановки їх і т.д.; 2) магія, тобто шляхи практичного досягнення вищих станів душі (магія одержала свою містичну реалізацію в хассідизмі, засновник Бешт, 18 ст.). У багатьох окультних організаціях магія сприймається перевернуто, що привело до вульгаризації вчення, розвитку спіритизму.

КАЛОКАГАТІЯ – поняття, що широко застосовувалося в античності. Позначає гармонію зовнішнього і внутрішнього в людині. Під внутрішнім розумілося, насамперед, володіння мудрістю, саме вона приводила людину до калокагатії. Калокагатія виступала єдністю шляхетності, багатства, краси, фізичних і духовних здібностей. Вона відбивала цілісність людини і велич її душі.

КАНОН – сукупність правил і норм у мистецтві, моралі, релігії, філософії, у культурі в цілому, що є пануючою в даний період. Роль канону в культурі суперечлива, двоїста: з одного боку, він виконує роль ідеалу, виражає стійкість, дух традиції, а з іншого – може виступати догмою, демонструвати консерватизм, бути гальмом на шляху розвитку нового.

КАРМА – одне з ведучих понять східної філософії (особливо індійської). Карма – поняття багатозначне: насамперед, це закон воздаяння за ті справи і вчинки, що людина робить протягом життя. Тому карма (кармічний закон) – це і доля, і життєвий шлях, і божественна сила, яка визначає характер нового народження (переродження) у ланцюзі кола перероджень (колесо сансари). Сприятлива карма складається в результаті переваги добрих діянь над злими і вказує вихід з нескінченного кола перероджень. Не сприятлива карма виступає як покарання за несправедливе життя.

КАРТИНА СВІТУ – сукупність уявлень про світ, що існують як наукові і філософські концепції в суспільній або індивідуальній свідомості. Філософська картина світу має світоглядну підставу і виражається як: міфологічна, релігійна, ідеалістична, матеріалістична, космоцентрична і т.д. картина світу.

КАСТА – замкнута група людей, що займає строго визначене місце в соціальній ієрархії, пов'язана з традиційними заняттями й обмежена соціальною традицією в спілкуванні один з одним. У тій або іншій формі ознаки кастового розподілу прослідковувались в суспільному устрої багатьох древніх і середньовічних соціумів (К. злодіїв у Древньому Єгипті, самураїв у Японії і т.д.). Тільки в Індії кастова організація сформувалася у всеосяжну соціальну систему. По індійській конституції (1950), К. рівноправні і кастова дискримінація заборонена законом (1955). Разом з тим, кастові розходження в Індії, насамперед у сільській місцевості, існують дотепер. У сучасному суспільстві можуть існувати визначені соціально-класові групи, що функціонують за кастовими механізмами (від елітних до маргінальних).

КАТЕГОРІЇ – форми мислення, виражені в поняттях. Вони відбивають найбільш загальні й істотні властивості явищ природи, суспільства і самого мислення. Категоріями звичайно називають філософські поняття, що мають властивості узагальненості й універсальності. Джерела вчення про категорії

сягають своїми коренями в античну філософію. Своя система К. властива і кожній конкретній науці.

КАТОЛИЦИЗМ – різновид християнства, розповсюджений головним чином у країнах Західної Європи і Латинської Америки. Догматика католицизму: визнання сходження Святого духу не тільки від Бога-батька, але і від Бога-сина; шанування Богородиці нарівні з Ісусом Христом; догмат про чистилище; про верховенство Римського Папи як намісника Христа; непогрішність і святість Папи. На відміну від ПРАВОСЛАВ'Я (інший напрямок у християнстві) диктує безшлюбність духовництва – целібат, особливо розвитий марианізм – культ Богородиці, Діви Марії; має відмінності в символіці, обрядовості, храмовій культурі й архітектурі й ін. Центр католицизму – Ватикан, що має певну економічну і політичну незалежність. Філософською підставою є вчення середньовічного теолога і філософа XIII ст. Фоми (Томи) Аквінського – томізм і неотомізм.

КАУЗАЛЬНІСТЬ – філософська категорія для позначення необхідного генетичного зв'язку явищ, з яких одне (причина) обумовлює інше (наслідок). К. можна трактувати як одну з форм загального зв'язку явищ, з огляду на, що К. - це внутрішній зв'язок того, що вже є, з тим, що ним породжується, що тільки виникає. Цим К. відрізняється від інших форм зв'язку, що характеризуються кореляцією одного явища іншому.

КВІЄТИЗМ – неортодоксальний напрям у католицизмі, що центрується навколо презумпції істинного спокою - *quies*. Оформляється в 17 ст.; основоположник - іспанський теолог Мігель де Молінос (ок. 1628-1696),

КЛАСИФІКАЦІЯ – багатоступінчастий розподіл логічного обсягу поняття або якої-небудь сукупності одиниць на систему супідрядних понять або класів об'єктів (рід - вид - підвид). К. - спосіб організації емпіричного масиву інформації. Ціль К. - встановлення визначеної структури порядку, нормативно-мірного упорядкування, що розбивається на гетерономні один відносно іншого, але гомогенні усередині себе по якій-небудь ознаці, відділені одна від іншої підмножини. При К. кожен елемент сукупності повинний потрапити в ту або іншу підмножину. Таким чином, мета К. - визначення місця в системі будь-якої одиниці (об'єкта), а тим самим встановлення між ними наявності деяких зв'язків.

КОМУНІЗМ – одна з радикальних версій суспільного ідеалу, сполучена з міфом про досяжність загальної рівності людей на основі багатомірного і безмежного достатку. Наукоподібний вигляд ідеї К. прагнули надати Маркс, Енгельс, а також послідовники і наслідувачі їхньої парадигми розуміння статичності, динаміки і перспектив розвитку суспільства.

КОНВЕНЦІАЛІЗМ – напрямок у філософії науки, відповідно до якого в основі наукових теорій лежать довільні угоди (конвенції) і їхній вибір регулюється розуміннями зручності, простоти, корисності і так далі - критеріями, не пов'язаними з поняттями самої теорії. Основоположник К. - Ж.А. Пуанкаре.

КОНСЕРВАТИЗМ – складний і багатогранний соціальний феномен, що може бути представлений у декількох вимірах: як сукупність психічних

якостей індивіда (що дозволяє вважати людину консерватором незалежно від її політичної ангажованості), як політична ідеологія (являє собою, поряд з лібералізмом і соціалізмом, одну з так званих "великих" ідеологій) і, нарешті, як суспільно-політичний рух (знаходить своє вираження в діяльності політичних партій консервативної і неоконсервативної орієнтації).

КОНФЛІКТ – у широкому змісті зіткнення, протистояння сторін. Філософська традиція розглядає К. як окремий випадок протиріччя, його граничне загострення. У соціології соціальний К. - процес або ситуація, у якій одна сторона знаходиться в стані протистояння або відкритої боротьби з іншою. При цьому в поняття соціального К. включається широкий спектр різнорівневих явищ - від зіткнення окремих особистостей до міждержавних збройних К. Джерела соціальних К. вбачають у соціальних, політичних або економічних відносинах. Виділяються різні типи соціальних К. по характеру взаємодіючих у К. сторін, характеру цілей і засобів, використовуваних у К. Окремі специфічні види К. вивчаються в різних областях соціальних наук. К. також є безпосереднім і основним предметом вивчення особливої соціологічної дисципліни - конфліктології.

КОСМІЗМ – філософський світогляд, в основі якого знаходиться знання про Космос і уявлення про людину як "громадянина Світу" (кініки, стоїки, Кант, Мамардашвілі), а також про мікрокосмос, подібний до макрокосмосу. У філософії поняття К. пов'язане з вченням древніх греків про світ як структурно-організоване й упорядковане ціле.

КОСМОС – "порядок" – весь Всесвіт; уся сукупність нескінченної в просторі-часі матерії, що рухається, включаючи Землю, Сонячну систему, нашу і всю іншу безліч Галактик. В античності під космосом (уперше ввів поняття, нібито, Піфагор) розуміли гармонічно організований світ, світ як упорядковане ціле – розумне і прекрасне. Закони космосу пронизують усе буття, вважали древні. Людина – малий космос ("мікрокосм"), вона вписана у космічний порядок, повторює і підкоряється йому. Такий світогляд носить характер КОСМОЦЕНТРИЗМУ.

КОЕВОЛЮЦІЯ – термін, використовуваний сучасною наукою для позначення механізму взаємообумовлених змін елементів, що складають цілісну систему яка розвивається. Поняття "К." Виникло в біології, проте поступово здобуло статус загальнонаукової категорії. У філософській літературі застосовується, головним чином, у двох основних змістах: у широкому - коли терміном "К." позначається сукупна, взаємно адаптивна мінливість частин у рамках будь-яких біосистем (від молекулярного і клітинного аж до рівня біосфери в цілому). У більш вузькому змісті поняття "К." використовується для позначення процесу спільного розвитку біосфери і людського суспільства.

КРАСА - універсалія культури суб'єкт-об'єктного ряду, що фіксує зміст і основу чуттєво сприйманої досконалості. Поняття "К." виступає одним зі основних вузлів класичної філософії, центруючи на собі як онтологічну, так і гносео-етичну проблематику.

КРЕАТИВНІСТЬ – "створення" – у загальному плані, здатність здійснити щось нове; активна творча сила, що дає реальний результат.

КРЕАЦІОНІЗМ – створення світу Богом з нічого, тільки силою свого духу. Характерний для християнства, ісламу, іудаїзму.

КУЛЬТУРА – "поліпшення", "обробка" – облагородження в ході історичного процесу навколишньої дійсності і самої людини, виражена в результатах його діяльності; створення "другої природи"; сукупність позабіологічних форм, механізмів і засобів діяльності, спрямованих на адаптацію (пристосування) до природного середовища і здійснюючу регуляцію громадського життя. Культура – це реалізація матеріальних і духовних потреб людини в ході її життєдіяльності, виражена в конкретно-історичних формах: речах, ідеях, нормах, відносинах і т.д.

Л

ЛЕГІТИМНІСТЬ (лат. *legitimus* - законний) - у широкому змісті - визнання, пояснення і виправдання соціального порядку, особи що діє, або події. У правознавстві протиставляється легальності (власне законності) як така, що володіє не юридичною, а моральною функцією виправдання влади насамперед за критеріями авторитету і цілей.

ЛІБЕРАЛІЗМ (лат. *liberalis* - вільний) - соціально-політичне вчення і суспільний рух, основною ідеєю якого є самодостатня цінність свободи індивіда в економічній, політичній й ін. сферах життя суспільства. Л. виступає за свободу підприємницької діяльності, право приватної власності, право на спадщину, вільну конкуренцію і невтручання держави в економічну діяльність індивідів. Головне завдання держави він бачить у тому, щоб вона не перешкождала розвитку ініціативи суб'єктів економічної діяльності, а допомагала їм. Держава не повинна зазіхати на економічну свободу, а підтримувати тих, хто взяв на себе відповідальність і ризик за власну справу.

ЛІБІДО – одне з основних понять раннього психоаналізу (З.Фрейд, К.Юнг). Структурний елемент несвідомого – глибинних шарів психіки, що формує ядро інстинкту життя (одного з двох основних у психоаналізі основ життєдіяльності індивіда: інстинкту життя – Еросу й інстинкту смерті – Танатосу). Лібідо – це несвідомі прагнення, бажання, схильності, потяги, в основному, сексуального характеру; це енергія несвідомого, що робить визначальний вплив на поведінку людини і формування культури.

ЛІНГВІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ (логічний позитивізм, аналітична філософія – можна вважати синонімами) – напрямок у сучасній філософії ХХ ст., третя хвиля позитивізму, початок якій було покладено "Логіко-філософським трактатом" Л. Вітгенштейна. Лінгвістична філософія вивчає, аналізує як розмовну, природну мову, так і мову науки. У уявленнях ЛФ мова – це не відображення світу в поняттях, а культурні конструкти, засоби конструювання світу, що мають особливий зміст і специфічні правила функціонування. З погляду даного напрямку, багато філософських проблем (воля, сенс життя і т.д.) носять надуманий характер. Відбувається це, на думку лінгвоаналітиків, у тому числі і через неточність застосування мови,

неправильне вживання термінів і понять: багатозначності, відсталості, догматизму, консерватизму і ін.

ЛОГІКА – наука, що вивчає закони і форми мислення: поняття, судження, умовиводи. Закони логіки дозволяють правильно формулювати думки й обробляти чуттєвий досвід у розумових конструкціях. Основні проблеми і закони логіки були сформульовані ще Арістотелем. Така логіка одержала назву формальної логіки – вона досліджує форми думки. І. Кант ввів поняття трансцендентальної логіки – здатності нашого мислення за допомогою апіорних ("чистих", додосвідних) форм розуму переводити наш досвід у поняття і судження. Виділяють і діалектичну логіку – це вчення про зміст понять, їхні взаємозв'язки і розвиток, суперечливий характер пізнання (у Гегеля), а також, вчення про загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення (у марксизмі).

ЛОГІКА НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ – філософська дисципліна, метою якої є застосування ідей, методів і апарату сучасної логіки до наукового пізнання. Вона вивчає логічну структуру наукових теорій, їхніх компонентів (визначень, понять, класифікацій і т.п.), установлює логічні зв'язки між цими компонентами, розглядає питання про несуперечність і повноту теорій, про способи формування і перевірку наукових гіпотез, аналізує логічні аспекти таких методів наукового пізнання, як узагальнення, пояснення, абстракція, ідеалізація і т.д.

ЛОГОС – (слово, поняття, розум, знання, закон, вчення) – найважливіше поняття в античній і середньовічній філософії. В античності Логос – загальний закон космосу, природи; основа буття. Логос тут представлений як космічна мудрість, загальне знання, абсолютна істина. У середньовіччі, логос – слово Боже, що приніс у світ син Божий, Ісус Христос. У сучасній науці, логос як яке-небудь вчення, додається як складносурядне слово до назви різних видів знання: психологія, філологія і т.д. Л. - філософський термін, що фіксує єдність поняття, слова і змісту, причому слово розуміється в даному випадку не стільки у фонетичному, скільки у семантичному плані, а поняття - як виражене вербально.

ЛЮБОВ – глибоко інтимне (внутрішнє) почуття людини, спрямоване на іншу людину або на який-небудь об'єкт узагалі. Любов є вільне вираження почуттів особистості, і її природа глибоко ірраціональна: вона може прийти і піти без усякого пояснення, любов не можна викликати насильно. Любов глибоко індивідуальна, її вибірковість також не укладається в рамки логіки. Складність любові полягає в тому, що в ній поєднуються духовні і біологічні, інтимні і соціально-культурні начала. Любов виявляється у формі емоційних переживань. Дійсна любов характеризується багатьма якостями: глибиною переживань, жертовністю, милосердям, терпимістю, вірністю, участю, взаємодопомогою й ін. Любов варто відрізнити від супутніх, але не виражаючих її суті явищ, – закоханості, пристрасті та інш.

ЛЮДИНА – категорія філософської антропології; узагальнююче поняття для вищої форми живого на Землі, сутністю якої є колективний і усвідомлений спосіб існування. Людина на відміну від інших форм живого –

істота активна, діяльна, перетворює буття і саму себе цілеспрямовано, відповідно до своїх інтересів і потреб. Людина являє собою єдність біологічних, психологічних, соціальних і духовно-культурних характеристик. Відсутність хоча б однієї з них порушує її якісну цілісність і своєрідність. Сутність людини визначається виходячи переважно з її соціальних і духовно-культурних характеристик, а біологічне виступає природною основою. Тільки людині властиве прагнення осмислити своє призначення, задаватися питанням про сенс життя, виділяти себе з навколишньої дійсності і бути суб'єктом осмисленого перетворення світу. Як будь-яке складне утворення людина неоднозначна у своєму прояві, часто суперечлива. Суперечливість є результатом єдності і взаємодії різних складових людини – тілесного (природного) і духовного (надприродного), індивідуального (одиночного, неповторного) і соціального (групового, суспільного) начал. Тіло, душа і дух, якими характеризується кожна людина, не завжди знаходяться в гармонії і не завжди підлеглі єдиним устремлінням. Домогтися повноти і тривалості гармонії між ними – ціль кожної розумної людини й основа її щастя.

ЛЮДСТВО – сукупність людей які живуть на планеті Земля. Історична спільність, що склалася в ході становлення і розвитку економічних (насамперед трудових), політичних, культурних і ін. зв'язків між країнами і народами світу. Людство самототожне, тому що воно може себе протиставити тільки безмовному, неживому космосу. Сучасна самосвідомість людства повинна бути спрямована на розуміння цієї своєї одиницності й унікальності і на її збереження. Тому у всесвітньому масштабі людство повинне виступати як цілісність, поєднуючи свої зусилля на вирішення тих проблем і задач, які складають загрозу існуванню людства як такого: винищувальні війни, забруднення навколишнього середовища, боротьба зі смертельними хворобами, пошук нових видів енергії, поповнення біоресурсів, створення для всіх народів гідних умов існування і т.д. Берегти планету і самих себе, займатися творчістю, вести гідний спосіб життя і бути щасливими – головні глобальні завдання людства.

М

МАЄВТИКА (греч. *maieutike* - повивальне мистецтво) - метафора, за допомогою якої Сократ прояснював сутність свого методу філософствування. М. базується на ототожненні філософа з чистою свідомістю, функція якого - лише запитувати. Це фіксується в принципі "знаю, що не знаю нічого". Разом з тим стверджується, що знання можна знайти тільки через самопізнання іншого, але для цього необхідні процедури очищення й уточнення, що здійснюється за допомогою постановки питань про суть тих або інших (насамперед соціальних) феноменів.

МАНІХЕЙСТВО - релігійно-філософське вчення, засноване на ідеї релігійного синкретизму і дуалістичної природи буття (світло-пітьма, добро-зло). М. поєднує в собі ідеї парсизму, християнства, буддизму, гностицизму й інших древніх вірувань Сходу (область Месопотамії). Засновник - Сураїк, прозваний Мані (214-277).

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (лат. *margo* - край, границя) - поняття, традиційно використовуване в соціальній філософії і соціології для аналізу пограничного положення особистості стосовно якої-небудь соціальної спільності, що накладає при цьому певний відбиток на її психіку і спосіб життя. Категорія М. була введена американським соціологом Р. Парком з метою виявлення соціально-психологічних наслідків неадаптації мігрантів до умов міського середовища. У ситуації М. виявляються т. наз. "культурні гібриди", що балансують між домінуючою в суспільстві групою, цілком ніколи їх не приймаючої, і групою, з якої вони виділилися. Філософське поняття М. характеризує специфічність різних культурних феноменів, часто асоціальних або антисоціальних, що розвиваються поза домінуючих у ту або іншу епоху правил раціональності, що не вписуються в сучасну їм пануючу парадигму мислення і, тим самим, що досить часто оголює протиріччя і парадокси магістрального напрямку розвитку культури.

МАСОВА СВІДОМІСТЬ - термін, що використовується в соціальній філософії для позначення шаблонної, деперсоналізованої свідомості рядових громадян розвинутого індустріального суспільства, яка формується під впливом засобів масової інформації і стереотипів масової культури, а також для позначення однієї з форм дотеоретичного світорозуміння, заснованого на подібному життєвому досвіді людей, включених в однотипні структури практичної діяльності і займаючих однакове місце в соціальній ієрархії. М.С. виникає стихійно як результат природного прагнення людини упорядкувати різномірний емпіричний матеріал, скласти із суперечливих елементів життєвого досвіду відносно цілісну картину світу. Основні установки М.С. являють собою набір емоційно-образних суджень про реальність і конкретно-практичні моделі поведінки, історично передуючи появі розвинутих форм теоретичного знання.

МАТЕРІАЛІЗМ – сукупність філософських концепцій; один з головних філософських напрямків, що в основу існування всієї дійсності ставить матерію, природу. Матерія, природа, фізичне, предметна реальність з погляду матеріалізму первинні, а мислення, свідомість, дух - вторинні, вони є результатом матеріального. Матеріалізм стверджує, що матерія ніким не створена, вона вічна, існує, видозмінюючись, у просторі і часі. Рух (зміна), простір і час – способи і форми існування матерії. Мислення, свідомість, духовне – властивість і результат високорозвиненої і складно структурованої матерії, насамперед – мозку і соціуму. Історично матеріалізм пройшов тривалий шлях розвитку і був виражений у різних формах: головні - стихійний античний матеріалізм, механістичний матеріалізм, вульгарний матеріалізм, діалектичний матеріалізм, історичний матеріалізм.

МАТЕРІЯ (лат. *materia* - речовина) – філософська категорія, що у матеріалістичній традиції позначає субстанцію, яка володіє статусом першооснови (об'єктивна реальність) стосовно свідомості (суб'єктивної реальності). Позначає все те, що існує об'єктивно (незалежно від свідомості людини і людства в цілому) і має властивість відображення. Дане поняття містить у собі два основних значення: 1) категоріальне, що виражає найбільш

глибоку сутність світу (його об'єктивне буття), 2) некатегоріальне, у межах якого М. ототожнюється з всім Універсумом. Історико-філософський екскурс у генезис і розвиток категорії "М." здійснюється, як правило, шляхом аналізу трьох основних етапів її еволюції, для яких характерне трактування М. як: 1) речі, 2) властивості, 3) відносин.

МЕТАТЕОРІЯ - теорія, що аналізує різні властивості, структуру, закономірності, методи і прийоми дослідження іншої теорії, яку називають об'єктною або предметною. М. виконує методологічну функцію стосовно визначеної наукової області. М. головним чином застосовується в дослідженні логічних теорій (металогіка) і основ математики (метаматематика). Поняття М. уперше ввів Д. Гільберт у зв'язку з програмою обґрунтування математики.

МЕТАФІЗИКА – ("те, що за фізикою") – 1. У первісному варіанті "першофілософія". Одержала свою назву від назви творів Арістотеля, головний з яких – „Метафізика” як "знання про перші принципи буття". У філософській традиції метафізика виступала "наукою наук" аж до XVIII-XIX ст. Вона досліджувала головні, основні причини буття речей, субстанціальні, онтологічні підстави, загальні першооснови світу, і в цьому змісті термін метафізика часто вживається як синонім філософії (наприклад, добуток І. Канта "Основи метафізики моральності" – робота з філософії моралі і моральності). 2. Поняття метафізики вживається і як протилежне поняттю діалектики. Діалектика і метафізика виступають як два різних способи усвідомлення дійсності і методи пізнання. Метафізика в цьому змісті зовсім по-іншому підходить до руху, до джерела розвитку, його спрямованості, заперечує суперечливість, відокремлює предмет від його зв'язків, редукує дійсність (зводить складне до простого) і, у підсумку, спрощує її.

МЕТЕМПСИХОЗ – поняття пізньогрецької традиції для позначення реінкарнації (Діодор Сицилійський, 1 століття до н.е.; неоплатоніки й ін.). Перші спорадичні описи процесу М. можна знайти в представників орфізму і піфагореїзму, у вченні Геракліта.

МЕТОД – спосіб досягнення мети, сукупність прийомів і операцій теоретичного або практичного освоєння дійсності, а також людської діяльності, організованої певним чином. М. у науці - це також і заданий шлях ученого до отримання знань про предмет вивчення.

МЕХАНІЦИЗМ – принцип підходу до дійсності, відповідно до якого вищі і складні форми руху і розвитку зводяться до більш простих, а в підсумку, до механічного руху. Для механіцизму характерне перенесення понять механіки, її законів в область біології, історії, соціології, філософії. У XVI-XVII ст. механіка отримала могутній розвиток, лідирувала серед наук. Це визначило її пануюче положення у світогляді, і тоді механіцизм став надзвичайно популярним у філософії того часу, особливо в матеріалістичних напрямках.

МИСЛЕННЯ – творча здатність людини, активний процес відображення світу в абстракціях - поняттях, судженнях, теоріях і т.п.,

пов'язаних з рішенням тих або інших завдань пізнавального характеру. У філософії аналізом мислення займається спеціальний розділ – логіка.

МИСТЕЦТВО – специфічна форма духовної діяльності, що представляє собою відображення дійсності в художніх образах (на відміну від філософії, що відбиває дійсність у поняттях), має багатовидове вираження – живопис, танець, музика, архітектура і т.д. Один з найважливіших способів естетичного освоєння світу; предмет естетичного (філософського) аналізу. Служить задоволенню однієї з вищих духовних потреб – потреби в спілкуванні з прекрасним, спогляданню і створенню краси і гармонії.

МІРА – філософська категорія, що традиційно використовується в контексті відображення взаємозв'язку і взаємозалежності кількісних і якісних змін. М. – це межа при якій предмет залишається при старій якості.

МІСТИКА (містичний) – "таємничий" – спосіб відносин людини з дійсністю на основі сприйняття надприродного, божественного, таємного знання, доступного не всім, а тільки "посвяченим". Цей стан, вважають містики, досягається шляхом відходу від чуттєвого світу, шляхом зосередження і розчинення власної свідомості в позамежевому. Містична практика містить у собі систему психічних і фізичних дій і вправ; ціль – увести психіку в стан гіпнотичного трансу, психологічного шоку. Для цього використовуються різні прийоми: зосередження (медитація), молитва, повторювані багаторазово заклинання; танець (у шаманізмі); сатанинські ритуали жертвоприносин, зомбування ін. Містика зустрічається у всіх культурах із глибокої давнини і по цей час, але в кожного народу, у кожній культурі вона різна, хоча має і загальні риси: спрямованість на позамежеве, обрядовість, використання інтуїтивних чуттєвих форм діяльності, вираження не в теоретичній понятійній формі, а мовою символів, наявність "учителів", "посвячених", і ін.

МІФ - форма цілісного масового переживання і тлумачення дійсності за допомогою чуттєво-наочних образів, що вважаються самостійними явищами реальності. Міфологічна свідомість відрізняється синкретизмом, сприйняттям картин, породжених творчою уявою людини, у якості "неспростовних фактів буття" (Лосєв). Для М. не існує грані природного і надприродного, об'єктивного і суб'єктивного; причинно-наслідкові зв'язки підмінюються зв'язком за аналогією і вигадливими асоціаціями. Світ М. гармонічний, строго упорядкований і не підвладний логіці практичного досвіду.

МОВА – матеріалізована форма буття свідомості, представлена в системі понять; знакова система, що служить засобом спілкування, обміну інформацією. Мова служить способом перекладу наших уявлень, образів свідомості в загальнозрозумілу систему символів. Абстрактне, теоретичне мислення може існувати тільки за допомогою мови. Мова тривалий час, протягом багатьох століть існувала тільки в усній формі. Вона формувалася на базі звукового спілкування шляхом диференціації звукових сигналів і співвідношення їх з тією або іншою ситуацією. Мова є посередником між предметом (зовнішнім світом) і людиною. Щоб упорядкувати зовнішній світ,

людині потрібно було називати (позначати) предмети. Так з'явилися слова, терміни, поняття. Мова складалася як соціальний і культурний феномен: вона відбивала умови буття, форми діяльності, рівень матеріального і технічного розвитку. Мова дозволяє проявитися свідомості і дає можливість досліджувати її. Кожне слово – це зашифрована свідомість. В міру розвитку культури, зв'язків між країнами і народами мова збагачується новими поняттями, констатує тим самим, що дані явища, позначені в мові, увійшли в життєдіяльність, стали предметами реальності. Мова несе на собі безліч функцій. Найбільш важливими серед них є: когнітивна (пізнавальна), інформаційна, комунікативна (спілкування), культурологічна й ін. Як багатоаспектний феномен мова виступає предметом дослідження багатьох дисциплін: лінгвістики, логіки, семантики, психології, соціології й ін. і, звичайно, філософії.

МОДА – звичайно нетривале панування визначеного типу стандартизованої масової поведінки, в основі якої лежить відносно швидка і масштабна зміна зовнішнього (насамперед, предметного) оточення людей. Кант визначав М. як "непостійний спосіб життя".

МОДУС – 1) філософський термін, за допомогою якого в 17-18 ст. позначали властивість предмету, властиву йому не постійно, а лише в певних станах - на відміну від атрибуту (невід'ємної властивості предмету). По визначенню Гегеля, М. є "інобуття абсолютного, втрата останнім себе в мінливості і випадковості буття, перехід абсолютного у свою протилежність без повернення в себе, позбавлене цілісності різноманіття визначень форми і змісту". 2) у логіці - різновид силогізму, що відрізняється кількісними і якісними характеристиками вхідних у нього посилянь. М. виводяться на підставі загальних правил силогізму і спеціальних правил фігур.

МОНАДА – "одиниця", "єдине" – філософський термін, що означає структурну, субстанціальну одиницю буття. По-різному інтерпретується в тих або інших філософських системах: у піфагорійців – математична одиниця, число як основа світу; у неоплатоніків і Н. Кузанського – "єдине" як вища божественна порційність, що визначає структуру й ієрархію світу; у Лейбніца – сутнісна багатоякісність субстанціального характеру, що виражає різноманіття буття, його якісну визначеність і в той же час взаємозв'язок, системність. Вчення про монади – найважливіша частина філософії Лейбніца, що характеризує його концепцію як філософський онтологічний плюралізм.

МОНІЗМ – філософські концепції, що приймають за основу всього існуючого єдиний початок. Монізм виражає послідовну онтологічну позицію. Матеріалістичний монізм єдиною підставою, началом буття вважає матерію; матеріалістичним монізмом є марксистська філософія – діалектичний і історичний матеріалізм. Ідеалістичний монізм єдиним початком вважає дух, представлений у різних видах: Бог, абсолют, ідея, свідомість і т.д. Найбільш послідовним ідеалістичним монізмом є філософія Гегеля. Існують також дуалістичні і плюралістичні онтологічні концепції, їх більшість.

МОРАЛЬ – одна з форм суспільної свідомості, соціальний інститут; основний, неформальний спосіб регуляції життя людини в суспільстві, відносин її з іншими людьми; а також - предмет філософського аналізу етики. Від інших способів регуляції (права, виробничо-адміністративних норм, державних розпоряджень, традицій і звичаїв і ін.) мораль відрізняється особливим способом обґрунтування і здійснення своїх вимог (норм і принципів) – це оцінка поведінки з точки зору моральних цінностей і, насамперед, понять добра і зла.

МОРАЛЬНІСТЬ – практичне вираження моралі у вчинках і поведінці, тому вживається і як синонім моралі. Основою моральності є добра воля, тобто вільне волевиявлення: погодження свої поведінки з нормами моралі, з нормами людського співжиття, з волею, інтересами і почуттями інших людей, або ігнорування їх. Вихідний принцип – моральний закон, його формулювання: 1) веди себе так, щоб максима твоєї волі стала загальною нормою; 2) веди себе так, як ти б хотів, щоб вели себе стосовно тебе; 3) веди себе так, щоб бачити в іншій людині завжди ціль, і ніколи не приймати і не використовувати її як засіб.

МОТИВ – одне з понять, що описують сферу спонукання суб'єкта до діяльності - поряд з потребами, інтересами, установками, емоціями, інстинктами. Виражає тенденцію підтримки і зростання індивідуального рівня діяльності в різних сферах активності людини. М. може розумітися як предмет, що спонукує і направляє на себе діяльність і вчинки, або як причина, що лежить в основі вибору дій і вчинків і пояснює їх.

МУДРІСТЬ – вища духовна потенція людини, результат інтелектуальних, істинних і духовних зусиль, що синтезує всі види пізнання й активного відношення людини до світу; розуміння змісту речей, смислу свого власного існування і буття в цілому, що дозволяє особистості вибудовувати власний спосіб життя і відношення до людей з погляду вищих цінностей загальнолюдського й історичного характеру.

Н

НАДІЯ – (1) – емоційне переживання, що виникає при напруженому чеканні суб'єктом бажаного і передчуття можливості його здійснення; (2) - загальнолюдська універсалія культури, що фіксує дане існуюче в якості цінності.

НАРОД – у звичайному значенні – населення якої-небудь держави, країни. У строго науковому значенні – історично мінлива спільність людей, що включає в себе ту частину, ті шари, ті групи населення, які здатні спільно брати участь у рішенні завдань прогресивного розвитку даної країни в той чи інший історичний період. Термін вживається і для позначення етнічної і культурної спільності людей (племені, народності, нації).

НАТУРФІЛОСОФІЯ – (філософія природи) – філософські концепції аналізу природи в цілому. Одним з головних завдань первісної натурфілософії (античність і стародавній Схід) був аналіз природи для пошуку основних принципів буття. Стихії природи (вогонь, земля, вода,

повітря) виступали такими першопринципами. Природа для натурфілософії завжди була головною сферою буття, часто вона обожнювалася й одухотворялася, але завжди виступала як субстанція, тому для натурфілософів важливо було пізнання зв'язків і закономірностей природи, об'єднання знань про природу в єдине ціле, вироблення понятійного апарату для аналізу природи, взаємозв'язок людини з природою і ряд інших питань. Вершиною античної натурфілософії, початок який поклали досократики (VI-V ст. до н.е.) вважається атомістична філософія Левкіппа, Демокріта, Епікура. Атомістична гіпотеза була опорою науки аж до XVIII століття. Зіграла свою методологічну роль натурфілософія й у становленні знання і формуванні наук в епоху Нового часу XVII-XVIII ст. У даний час натурфілософія втратила самостійне значення і входить складовою частиною у філософію науки або позначається назвою „філософські проблеми природознавства”.

НАУКА – особлива сфера дослідницької діяльності, спрямована на виробництво нових знань про природу, суспільство, мислення, людину і сфери її буття. Включає в себе всі моменти цього виробництва, як духовні, так і матеріальні. Н. – система знань виражених в систематизованій і субординованій формі.

НАЦІЯ – полісемантичне поняття, застосовуване для характеристики великих соціокультурних спільностей індустріальної епохи. Існує два основних підходи до розуміння Н.: як політичної спільності (політичні н.) громадян визначеної держави і як етнічної спільності (етно-н.) з єдиною мовою і самосвідомістю. Багатозначність поняття Н. відбиває наявність безлічі концепцій феномена Н. Найбільший вплив на сучасне розуміння Н. зробили ідеї К. Дойча, Е. Гелнера, Б. Андерсона і Е. Сміта.

НЕСВІДОМЕ (несвідоме психічне) - у найпоширеніших значеннях: 1) Сукупність активних психічних станів, процесів, механізмів, операцій і дій людини, неусвідомлюваних нею без застосування спеціальних методів, 2) Сама велика й найбільш змістовна частина (система, сфера, область, інстанція й т.д.) психіки людини, 3) Форма психічного відображення, зміст і функціонування якої не є предметом спеціальної всенаукової рефлексії, 4) Стан людини, що характеризується відсутністю свідомості.

НІГІЛІЗМ – позиція заперечення, повного невір'я і відкидання індивідом або навіть групою людей яких-небудь ідей, суспільних ідеалів, прийнятих моральних і естетичних норм і принципів, культурних цінностей. Причини нігілізму можуть бути різні: соціальні, економічні, психологічні й інші. У кризові епохи суспільного розвитку нігілістичні настрої і погляди одержують найбільше поширення. Нігілізм часто переростає в ЦИНІЗМ.

НІРВАНА – поняття східної філософії (особливо буддизму й індуїзму). Позначає стан повного внутрішнього зосередження, що досягається абсолютною відчуженістю від зовнішнього світу, знищенням усіх чуттєвих бажань. У стані нірвани приходить істинне просвітління, вважають буддисти і індуїсти, та переривається ланцюг перероджень, відбувається поєднання з брахманом – загальним Божественним Абсолютом.

НОВОВВЕДЕННЯ – комплексний, завершений, цілеспрямований процес створення, поширення і використання чогось нового, орієнтований на задоволення потреб і інтересів людей новими засобами, що веде до певних якісних змін станів системи (або області, де реалізується нововведення) і сприяє зростанню її ефективності, підвищенню стабільності і життєздатності.

НОМІНАЛІЗМ – (1) - у вузькому розумінні - напрямок середньовічної схоластики, що конституюється як один з варіантів вирішення проблеми універсалій і конфронтуючому реалізмові за критерієм інтерпретації природи останніх; (2) - у широкому розумінні - інтерпретаційна парадигма, що виявила себе в орієнтації філософії, науки, логіки, математики, етики, теології й ін. сфер культури на семантичне й аксіологічне домінування конкретної одиницності над абстракцією загального. Базова теза Н. констатує те, що загальні поняття позбавлені онтологічного статусу і пов'язує їх існування тільки зі сферою мислення. Загальні поняття вважаються лише іменами, назвами, що позначають спільні властивості реально існуючих одиничних речей.

НООСФЕРА – сфера взаємодії природи і суспільства. Термін Н. вперше вжив французький математик Е. Леруа в 1927р. Проте Леруа визнавав, що дане поняття виникло в нього під впливом лекцій В. Вернадського про біосферу Землі. Основний зміст концепції Н. у вченні В. Вернадського можна сформулювати у вигляді наступних тез: 1) діяльність людини поступово стає основним фактором еволюції біосфери як космічного тіла; 2) для подальшого розвитку людства і біосфери людина повинна взяти на себе відповідальність за характер протікання основних еволюційних процесів планети.

НОРМА – 1) середня величина, що характеризує яку-небудь сукупність випадкових подій, явищ; 2) поняття, що позначає границі (міру трансформацій), у яких явища і системи (природні і соціокультурні), людська діяльність, поведінка і спілкування, зберігають свої якості і функції; визначає їх внутрішню упорядкованість. У соціальній сфері Н. конкретизуються через нормативи (спеціальні характеристики станів, що розраховуються аналітично), правила і розпорядження, а також через еталони (зразки), що співвідносяться з ними. Н. виступають як регулятори соціальних взаємодій усіх рівнів і видів, що забезпечують їх організацію, упорядкування, інституціоналізацію і контроль. Зміна Н. є одним з механізмів зміни характеру і спрямованості людської активності.

НОСТАЛЬГІЯ – комплекс стійких довгострокових негативних психічних переживань екзистенціального характеру, що може носити різне змістовне навантаження, а також бути сполученим із гранично різнорідними асоціаціями. Традиційно Н. поєднується із станом самотності, смутку. Н. - універсалія культури, що відбиває гостре переживання минулого як втрати.

НОУМЕН - філософське поняття, що було введено в неоплатонізмі для позначення світу сутностей, які можуть бути збагненними лише через мислення пізнання, розум. Поняття Н., що використовувалося в середньовічній філософії, одержало найбільшу популярність завдяки трансцендентальному ідеалізмові Канта, що використовував поняття Н. для

позначення сфери, яка виходить за межі чуттєвого досвіду. Традиційний взаємозв'язок сутності і явища замінюється в Канта твердим протиставленням сфери явищ повсякденного і наукового досвіду „речей-для-нас” (феномен) непізнаваному світові "речей-в-собі" (Н.).

О

ОБ'ЄКТИВНИЙ – той, що існує самостійно, поза людиною (безвідносно до її свідомості і мислення). Одне з найважливіших поняття у філософії. Об'єктивний – значить незалежний від суб'єкта, від його волі, інтересів і бажань, від того, як цей об'єкт бачить і сприймає суб'єкт.

ОДКРОВЕННЯ – центральне поняття теїстичної містики, яке виражає акт безпосереднього волевиявлення трансцендентного світові персоніфікованого Бога, що відкриває себе суб'єктові як абсолютну істину. О. розуміється в теїзмі в декількох значеннях: 1) з одного боку - у якості фіксованого у Священному Писанні Божественного О. отцям Церкви; 2) з іншого боку - як діалог з Богом.

ОККАЗІОНАЛІЗМ – напрямок у західноєвропейській філософії 17 ст., що центрується навколо поставленої дуалізмом Декарта проблеми співвідношення душі і тіла й орієнтований на їх трактування як абсолютно різнорідних, а тому не здатних до взаємодії. Класичні представники - І. Клауберг (1622-1665), А. Гейлінкс (1625-1669) і ін. Згідно О., взаємодія між тілом і духом може мати місце лише в тому випадку, якщо викликана зовнішньою (як стосовно тіла, так і стосовно духу) причиною - Богом. Найбільш послідовне вираження позиція О. знайшла у філософії Мальбранша.

ОМАНА – продукт пізнавального процесу, протилежний ІСТИНІ. Розглядається як невідповідність знання об'єктові. Омана – думка, судження, концепція, у правильності якої суб'єкт, що пізнає, до визначеного періоду не сумнівається. Варто відрізнити омани як ненавмисне перекручування істини від навмисного, свідомого її перекручування – обману, неправди.

ОНТОЛОГІЯ – розділ філософського знання; вчення про буття і форми його прояву. Онтологія, насамперед, аналізує головні принципи буття і різні картини світу як основні світоглядні установки, що складаються в залежності від висунутих першопринципів, онтологічних основ буття (наприклад: ідеалістична онтологія, матеріалістична онтологія, ірраціоналістична онтологія, онтологія Платона, онтологія Арістотеля, онтологія пантеїзму і т.д.).

ОПИС, дескрипція – 1) - процедури фіксації засобами природної або штучної мови даних про об'єкти, фіксуються у спостереженні, експерименті і вимірюванні; 2) - спосіб мовної індивідуалізації об'єктів, який дозволяє осмислювати їх в межах самих себе як деякі окремі цілісності. За першим розумінням терміну закріпилася назва "емпіричний О.", за другим - "теоретичний О."

ОПОСЕРЕДКУВАННЯ - 1) процес сприйняття і передачі інформації без безпосередньої допомоги органів чуттів. Основною формою

опосередкованого відображення дійсності є абстрактне мислення. Опосередковане відображення можливе тільки за допомогою спеціальної інформаційно-знакової системи - мови. 2) У логіці - процес висновку, що впливає з двох або великої кількості посилок і заснованого на обґрунтуванні нового знання попереднім знанням. Основною формою опосередкованого висновку є простий категоричний силізм.

ОПРЕДМЕТНЕННЯ – переведення ідеального змісту свідомості в об’єктивний світ. Найадекватнішою формою опредметнення є мова.

ОРТОДОКСІЯ (ОРТОДОКСАЛЬНИЙ) – традиційний, неухильно дотримується основ якого-небудь вчення, концепції, визначеного світогляду: ортодоксальна теологія, ортодоксальний марксизм і ін.

ОРФІЗМ - напрям античної міфології, пов’язаний з іменами Мусея, Епіменіда і генетично зводиться до особистості легендарного Орфея (реальність якого як історичної фігури була піддана раціональній критиці вже в рамках античності - починаючи з Арістотеля). Поряд з міфологічними версіями космогенезу Гомера і Гесіода, О. виступив найважливішим джерелом формування античної філософії. Філософською основою вчення є збірки віршів, зібраних поетом-орфіком Ономакрітом (Афіни, 6 ст. до н.е.), іншими орфіками. Частина віршів приписується самому Орфею. Піфагор і Платон вивчали і приймали вчення орфіків. Особливе поширення О. одержав у 3-4 ст., у період боротьби язичництва, християнства, неоплатонізму, гностицизму, маніхейства.

ОСВІТА – багатозначне поняття, що означає і сферу соціокультурної практики, і галузеву систему, і спеціально організований процес, і визначений результат діяльності. О. можна визначити як процес збереження культурних норм з орієнтацією на майбутній стан культури, мислення і діяльності, в основі якого повинне лежати культурне самовизначення людини (процес створення і реалізації системи уявлень індивіда про культурний простір, про своє місце і зміст спілкування в цьому просторі). Умова здійснення такого процесу - реалізація людиною свого вибору. Як процес О. несе в собі властивості людської буттєвості, реалізуючи одну зі своїх функцій - поєднання поколінь у загальному просторі, для якого характерна індивідуальність кожного з його учасників і вибудовування загальної суспільності.

„ОСНОВНЕ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ” - марксистська інтерпретація фундаментальної проблематики, а саме - проблеми співвідношення буття і свідомості. Німецька класика розглядала поставлену О.П.Ф. проблему як фундаментальну для філософської традиції: "вся історія філософії обертається навколо питання... про відношення духовного до матеріального" (Фейєрбах). У рамках марксизму О.П.Ф. набуло принципового сенсу й аксіологічну спрямованість. У його змісті було виділено два аспекти ("дві сторони О.В.Ф."): генетичний аспект співвідношення матерії і свідомості (так зване питання про первинність) і функціональний (питання про пізнаванність світу).

ОСОБИСТІСТЬ – насамперед, свідомо і вільна індивідуальність. Ці відмітні ознаки охоплюють, щонайменше, відразу три елементи в структурі особистості: а)унікальність людини, б)багатство і рівень розвитку духовності (внутрішнього світу) і в)автономність (самостійність) її як соціальної істоти. Особистість – це система стійких індивідуальних і соціально-значущих якостей, які людина здатна реалізувати у своїй діяльності. Поняття особистості не є однозначним через складність його визначення. Психологія робить наголос на індивідуалізовані характеристики, а філософія - на зв'язки людини із суспільством і можливості її соціального і духовного внеску в суспільний розвиток. Поняття особистості філософія відрізняє від поняття індивіда як представника роду людського: особистостями не народжуються, ними стають, – вважає більшість філософських концепцій особистості

ОЦІНКА – спосіб встановлення значимості чого-небудь для суб'єкта. Можна виділити три типи значимостей: теоретичні (гносеологічні О.), ціннісні (аксіологічні О.), практичні (реалізація гносеологічних і аксіологічних О. через вольові імпульси суб'єкта в системах предметних і комунікативних дій).

II

ПАНТЕЇЗМ – філософське вчення, максимально зближує поняття "Бог" і "природа" з тенденцією до їхнього ототожнення. Пантеїзм існував у різних формах: теологічний (неоплатоніки, Н.Кузанський), де пантеїзм одухотворює природу, наділяючи її божественними властивостями, розчиняючи Бога в природі. Розквіт пантеїзму в Західній Європі відноситься до 16 – 17 ст. Пантеїзм в цей час можна назвати натуралістичним, він по своєму вираженню більше схилявся до матеріалізму (Дж.Бруно, Б.Спіноза), стверджуючи, що Бог не стоїть вище природи і не існує поза нею; що Бог – це інша назва вічної, по самій уже своїй суті божественної природи. У XX ст. матеріалістичний пантеїзм також мав місце, його розділяли деякі вчені, наприклад, такі, як Б.Паскаль, А.Ейнштейн і ін.

ПАРАДИГМА – 1) поняття античної і середньовічної філософії, що характеризує сферу вічних ідей як прототип, зразок, відповідно до якого Бог-деміург створює світ суцього; 2)сукупність теоретичних і методологічних передумов, що визначають характер наукового або філософського дослідження, є підставою для вибору досліджуваних проблем; модель, зразок для рішення загальнотеоретичних питань. Парадигми направляють пізнавальний пошук. Кожний конкретний світогляд або картина світу виражають ту або іншу парадигму. У період наукових революцій або зміни світоглядних установок старі парадигми руйнуються і виникають нові. Термін "П." у філософію науки уперше вводиться позитивістом Г. Бергманом, однак справжній пріоритет у його використанні і поширенні належить Куну.

ПАРАНАУКОВЕ ЗНАННЯ - форми пізнавальної діяльності, що виникають як альтернатива або доповнення до існуючих видів наукового знання. Головний критерій віднесення конкретної форми пізнавальної

активності до області П.З. - невідповідність загальноприйнятим критеріям побудови й обґрунтування наукових теорій, а також нездатність дати переконливе раціональне тлумачення досліджуваних феноменів. П.З. існує у вигляді протонауки, девіантної науки і псевдонаукового (ненаукового) знання.

ПАТРИСТИКА – (теологія і філософія "отців Церкви") – первісний етап середньовічної християнської філософії (II-VIII ст.). У патристиці виділяють кілька періодів: перший – апологетичний (до III ст.). Апологети (захисники) захищали християнство, що перебувало на стадії становлення від гоніння влади, від прихильників язичництва, прагнули довести, що християнське вчення цілком сумісне з грецькою і римською філософією. Видатні мислителі цього періоду – Юстин, Афінагор, Татіан, Тертулліан, Климент Олександрійський, Оріген і ін. Одні намагалися побудувати філософські системи на основі християнського віровчення (Юстин, Афінагор, Климент Олександрійський, Оріген і ін.) і пропагували ідеї поєднання релігії і філософії, знання і віри; інші (Татіан, Тертулліан) – прокламували їхню несумісність і відділення християнства від античної мудрості. Другий період – зріла патристика (3 – 5 ст.), що акумулюється на грецькому Сході в діяльності гуртка каппадокійців: Василій Великий, Григорій Нісський, Григорій Богослов і ін., і на латинському Заході: Августин Великий (Блаженний). Основні завдання цього періоду – боротьба з єресями (відступами від офіційних формулювань християнства і затвердженої догматики, прийнятих на Нікейському всесвітньому Соборі в 325 р. як офіційна релігія Римської імперії) і релігійними напрямками, які частково або цілком не збігалися з офіційним християнством (аріанство, гностицизм і ін.); захист віровчення, тлумачення догматів, звеличування ролі Церкви, утвердження примату теології над філософією. Третій, завершальний період (V-VII ст.), концентрується на проблемі систематизації віровчення і завершується діяльністю Іоанна Дамаскіна (біля 675-753 р.). Його діяльність і орієнтація Боеція (біля 480-525 р.) на античну думку (коментарі до праць Арістотеля і Порфірія) заклали основи середньовічної СХОЛАСТИКИ – другого великого періоду в розвитку середньовічної християнської філософії. Для патристики як філософії характерна орієнтація на наступні питання: тлумачення Бога як абсолютного буття – осередку доброти, справедливості, творчої всемогутності і досконалості, з позицій якого зло уявляється простим недоліком буття; розгляд проблем формування людської особистості, сенсу життя, свободи волі ("Сповідь" Августина Блаженного), розвитку людської історії від її початку і до її кінця ("Про град Божий"); розгляд ідеї пріоритету індивіда стосовно абстрактного людства (антропологія Григорія Нісського) і ін.

ПЕДАГОГІКА – наука, об'єктом вивчення якої є освіта як особлива область соціокультурної дійсності. П. - наукова дисципліна, що забезпечує засобами і знаннями ті процеси й інститути в суспільстві, які задають наступність поколінь і відтворення самого суспільства як у наявних формах

його існування, так і в нових, які визначають його розвиток. По своїй суті П. - це практична філософія.

ПЕРСОНАЛІЗМ – один з напрямків сучасної філософії. Він ґрунтується на ствердженні того, що особистість як духовна визначеність людини, є первинною реальністю і вищою духовною цінністю. Увесь світ є проявом творчої активності особистості, її волі. Таким чином, особистість у персоналізмі виступає онтологічним початком буття. Представниками персоналізму є Е. Муньє, Ж. Лакруа, М. Бердяєв ін.

ПЕСИМІЗМ – світовідчуття, перейняте безнадійністю, невір'ям у краще; філософські концепції, які в аналізі буття і пізнання виходять з положення про те, що світ влаштований не кращим чином, ним керують стихійні сили. Світ незакономірний, у ньому багато випадковостей; він хаотичний і беззмістовний. Отже, світ не пізнається логікою, у ньому немає загальних, універсальних істин, єдиних законів. Основою буття і його сутністю є страждання й абсурд, а сенс життя - лише в їхньому подоланні. До песимістичних концепцій відносять філософію Геракліта, буддизму, А.Шопенгауера, екзистенціалізму і ряд інших. Протилежністю песимізму виступає оптимізм.

ПІДСВІДОМІСТЬ (підсвідоме) – збірне поняття, яким позначають різні неусвідомлювані системи психіки (наприклад пердсвідоме і несвідоме) або їхню сукупність. Поняття введене Е. Плятнером у другій половині 18 ст. і уточнено Г. Фехнером у середині 19 ст. Усупереч широко розповсюдженій думці, у психоаналітичному вченні Фрейда поняття "П." ("підсвідоме") практично не вживалося, хоча саме психоаналіз ненавмисно сприяв популяризації цього поняття і його впровадженню в суспільну свідомість і мову повсякденного життя.

ПІЗНАННЯ – процес творчої діяльності людей по освоєнню дійсності, що формує знання про неї (включаючи і знання про саму людину), на основі яких виникають цілі і мотиви людських дій. У філософії пізнання розглядається з погляду його джерел, цілей, можливих методів, істинності. Займається проблемами пізнання спеціальний розділ філософії – гносеологія.

ПЛЮРАЛІЗМ ("множинний") – у філософії: напрямки, концепції, протилежні монізмам; вони виходять з визнання безлічі самостійних, незалежних один від одного видів або основ буття, основних положень і форм знання. Сучасна філософія плюралістична за своїм характером. Плюралізм припускає свободу думок і позицій, виступає проти механічного віднесення філософських теорій або тільки до матеріалістичних, або тільки до ідеалістичних. П. надає право на існування як тим, так і іншим і їх різновидам. Плюралізм у політиці означає можливість існування різних точок зору на політичний розвиток, свободу думки, багатопартійність, вільне політичне суперництво.

ПОВЕДІНКА - властива живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем, опосередковане їх зовнішньою (руховою) та внутрішньою (психічною) активністю. Термін "П." застосовується як до окремих індивідів, так і до їхніх сукупностей (П. біологічного виду, соціальної групи). П.

вивчається конкретними науками: біологією, етологією, психологією і т.д. Філософія включає П. у предмет свого дослідження з метою виявлення загальних і специфічних закономірностей і механізмів взаємодії матеріальних систем з навколишнім середовищем, визначенням ролі біологічних форм відображення (подразливості, чутливості, психіки, інтелекту) і свідомості людини в регуляції П.

ПОЗИТИВІЗМ – ("позитивний", "фактичний") – впливовий філософський напрямок XIX-XX ст. Пройшов кілька етапів свого розвитку. Виник у середині XIX століття, що було пов'язано з бурхливим розвитком природознавства, значними науковими відкриттями. Перша і друга хвиля позитивізму представлена рядом великих учених (О. Конт, Дж.С. Мілль, Г. Спенсер, Е. Мах, Р. Авенаріус, А. Пуанкаре, Гельмгольц і ін.). Позитивісти вважали, що єдиним джерелом істинного, дійсного знання є конкретні емпіричні науки, які досліджують факти, реальність. Усе те, що виходить за її межі, є надуманими проблемами. Більшість філософських питань з погляду позитивізму – псевдопроблеми, тому що не є науковими – вони виходять за рамки "позитивного", досвідного знання. Адже жодне абстрактне філософське висловлення перевірити не можна, отже, таке висловлення безглузде і даремне. З початку 30-х років виникає ряд концепцій, що розвиваються в руслі позитивістської позиції. Вони одержали назву "неопозитивізму" і виступили як логічний позитивізм, аналітична філософія, емпіріомонізм... Виникнення неопозитивізму було пов'язано з діяльністю "Віденського гуртка", утвореного в 1922 році. До нього входили найвідоміші фізики, логіки, математики, філософи – М. Шлік, О. Нейрат, К. Гедель, Р. Карнап і ін., а також використовувалися праці Б. Рассела, Л. Вітгенштейна (особливо його "Логіко-філософський трактат"). З початком Другої світової війни "Віденський гурток" розпався і багато вчених переїхали в США, Англію, де і продовжили свою діяльність. Для даного періоду характерне звернення до питань формальної логіки, логічного аналізу мови науки, аналізу значень наукових висловлень і теорій. Філософія, якщо і має право на існування, вважали неопозитивісти, то тільки в цьому сенсі. З другої половини XX ст. неопозитивізм існує в рамках постпозитивізму (К. Поппер, І. Лакатос, П. Фейєрабенд, Агассі й ін.), займається розробкою філософських проблем науки, її мови, існування і ролі в сучасному світі.

ПОЛІТЕЇЗМ – ("багатобожжя") – віра в багатьох богів. Протилежний монотеїзмові – єдинобожжю. Політеїзм є ранньою формою релігійної свідомості, він був характерний для древнього суспільства і являвся одним зі складових елементів міфології. До форм політеїзму відносяться язичництво, давньогрецький Олімп, шаманізм, тотемізм, фетишизм і ін. Політеїзм не відокремлював людину від богів, а поєднував їх як різні елементи єдиного буття. Боги, як правило, втілювали невідомі людині сили природи і визначали норми співіснування, зв'язок поколінь. Древні і боялися своїх богів і любили їх одночасно. Без них життя було неможливе, тому що боги виконували функцію поводитирів у складних лабіринтах буття. Політеїзм зберігається і зараз у ряді культур як традиція і як основна форма вірувань.

ПОЛІТИКА (греч. politika - державні і суспільні справи) - сфера діяльності, пов'язана з розподілом і здійсненням влади усередині держави і між державами. П. як особлива форма суспільної діяльності виникає разом з державою і тією ієрархічною системою влади, яка покликана забезпечити в суспільстві цивільний порядок на основі чіткого розмежування відносин панування і підпорядкування.

ПОНЯТТЯ – одна з основних форм мислення, що відбиває сутність предмету або явища. Поняття поряд із судженнями, умовиводами і теоріями є змістом раціональної діяльності, сутністю якого виступає абстрагування. Абстрагування – це здатність нашого розуму відокремлювати головне від несуттєвого, внутрішнє від зовнішнього, виділяти загальні ознаки цілого ряду предметів або явищ і поєднувати їх у єдине ціле – поняття. Тому поняття не має конкретного аналогу, воно лише результат узагальнюючої думки (плід узагалі, будинок узагалі, людина взагалі і т.д.). Найбільш загальні поняття – філософські, їх частіше називають категоріями.

ПОСТУЛАТ – твердження, що приймається в якій-небудь теорії як вихідне, без доведення в рамках цієї теорії. Іноді виступає як синонім поняттю "аксіома", проте П. припускає меншу строгість і лінійність висновків, відсутність твердої необхідності відповідності правилам логічної дедукції. У силу цього має сенс розрізняти переважні області застосування П. і аксіом: відповідно – соціо-гуманітарне і природничо-наукове пізнання. П. - принцип, положення, яке служить підставою для здійснення змістовних міркувань і висновків. Стосовно самих міркувань, П. виступає регулятивом їхньої реалізації, неявно містячи їх у собі і залишаючись при цьому, однак, семантично неакцентованим.

ПРАВО - багатоаспектне поняття гуманітарних дисциплін. Існує безліч наукових напрямків, що формують уявлення про П.: теорія природного П.; історична школа П.; психологічна теорія П.; матеріалістична теорія П.; нормативістський напрямок його дослідження. У літературі, виходячи з множинності поглядів на П., називають наступні основні його ознаки: 1) П. - це система правил поведінки людей, яка встановлюється або санкціонується державою; 2) у силу того, що П. має загальнообов'язковий характер, його застосування і реалізація при необхідності забезпечується державним примусом; для цих цілей може бути використаний спеціальний апарат (поліція, суд, армія й ін.). У силу своєї загальнообов'язковості П. відрізняється від інших соціальних норм (моралі, звичаїв, релігії й ін.); 3) П. виражається в офіційній формі (має свої джерела, наприклад закони). П. має визначені принципи - основні ідеї його існування і розвитку. Є принципи, що поширюються на всю систему П. (загальні принципи) - справедливості, рівноправності, гуманізму, демократизму й інші; міжгалузеві, що охоплюють дві або більш галузі П.; галузеві (наприклад, у трудовому П. принцип свободи трудового договору й ін.).

ПРАВОСЛАВ'Я – різновид християнства, один з головних його напрямків (поряд з католицизмом і протестантизмом). Поширене головним чином у Росії, Україні та інших країнах Східної Європи, на Балканах.

Православ'я остаточно виділилося в самостійний напрямок (конфесію) у XI ст. в результаті різних шляхів розвитку феодалізму на заході і на сході Європи і розколу християнства і Церкви на західну (Рим) і східну (Візантія). Особливості православ'я полягають у своєрідності деяких догматів: сходження святого духу тільки від Бога-батька, заперечення чистилища, менший культ Діви Марії та ін., а також є деякі розходження в обрядовості і культі: порядок богослужіння, соборування, сповіді і т.д. У православ'ї поширене поклоніння іконам, обов'язковий шлюб для священика (крім ченців), непогрішність церкви та ін. Сьогодні православ'я нараховує близько 150 млн. прихильників. Християнство на Русі у формі православ'я стало поширюватися і зміцнюватися з X ст. (988 р. вважається датою водохрещення Русі).

ПРАГМАТИЗМ – (від: "справа", "діяльність") – широко розповсюджений суб'єктивно-ідеалістичний напрям у сучасній філософії. У центрі філософії прагматизму знаходиться так званий "принцип прагматизму", що виражається дієвістю, ефективністю, результативністю, націленістю на успіх, на корисність. Прагматизм стверджує, що істинність знання перевіряється його користю, і тут зовсім необов'язковий критерій збігу знання з об'єктом, адекватність знання дійсності. Звідси випливає, що може існувати безліч істин, пов'язаних з різними видами діяльності, з інтересами різних соціальних груп. Велике поширення прагматизм одержав на Заході. Особливо успішно розвивався такими мислителями як Ч. Пірс, У. Джемс (Джеймс), Дж. Дьюї й ін.

ПРИРОДА – ("натура") – у широкому змісті слова, усе Сущє, увесь Світ і різноманіття його форм. Поняття природи в цьому значенні стоїть в одному ряду з поняттями матерії, універсума, Всесвіту. У цьому змісті природа – "велике ціле" (по визначенню Гольбаха в "Системі природи"), включає і саму людину і її соціальні форми – суспільство. У вузькому змісті, природа – природне середовище проживання людини, матеріальна, предметна основа її життєдіяльності, деякою мірою протипоставлена людині і суспільству. П. розвивається по своїх власних закономірностях. У зв'язку з людською діяльністю природа доповнюється "другою природою" – штучним середовищем проживання, яке є результатом зміни людиною природи і доповненням її продуктами людської праці. Між широким і вузьким змістами поняття "природа" немає чіткої границі. "Мала природа" завжди в якоюсь мірою є частиною "великої природи" – та й інша розглядаються як єдина реальність у якій живе і діє людина.

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ – одна з основних установок релігійного світогляду (іудаїзм, іслам, християнство), що тлумачить розвиток історії (людини і суспільства) як прояв волі Бога, вищого розуму, здійснення задалегідь передбаченого плану. Провіденціалізм поряд із креаціонізмом, сотеріологією, вченням про теодицію є наріжним каменем середньовічної філософії. Провіденціалізм лежить і в основі релігійного фаталізму – вчення про зумовленість людського існування, її долі.

ПРОГРЕС – поступальний рух від нижчого до вищого; прогресивний – передовий, такий що розвивається, йде від старого до нового. Протилежність – консервативний, регресивний. П. - розвиток буття в цілому, людину і суспільства, їхніх відносин, пізнання і його форм, усіх сфер життєдіяльності – побуту, виробництва, державності, духовності (мистецтва, моралі й ін.) у напрямку до кращого, більш досконалого стану. Прогрес у цілому, усіх сфер відразу неможливий, нереальний. Прогрес в одних областях може супроводжуватися застоєм або регресом в інших, тому деякі мислителі заперечують прогрес як форму буття, як форму розвитку, а висувають теорії круговороту, циклічності процесів буття.

ПРОПЕДЕВТИКА – скорочений виклад якої-небудь науки в систематизованому вигляді, тобто підготовчий, вступний курс у яку-небудь науку, що передує більш глибокому і детальному вивченню відповідної дисципліни. У філософській традиції до Канта П. часто називали загальний курс аристотелевської логіки, що передує вивченню конкретних наук як спеціальних галузей знання. Кант у якості філософської П. запропонував розглядати свою трансцендентальну філософію (у строгому змісті - трансцендентальну логіку), яка досліджує джерела і межі чистого розуму. Гегель, у свою чергу, значення П. приписував діалектичній логіці, предметом якої виступає мислення як таке.

ПРОСТІР і ЧАС – філософські категорії, за допомогою яких позначаються форми буття речей і явищ. Вони відображають, з одного боку, співбуття, співіснування речей і явищ (у П.), з іншого боку - процеси зміни один одним (у Ч.), тривалість їхнього існування. П. і Ч. є базою, основою будь-якої відомої дотепер картини світу. Визначення хоча б у найпершому наближенні масштабів у П. і ритміки зміни у Ч. усіх дійсних і потенційно мислимих природних і суспільних систем як процедура уявлення фундаментальних параметрів буття є необхідною умовою не тільки процесу розуміння світу людиною, але й усвідомлення останньою самої себе. Принципово різними в трактуванні П. і Ч. в історії філософії виступали підходи, що пояснювали П. і Ч. як: а) такі форми буття, що цілком автономні від тих явищ і матеріальних систем, що у них "поміщені" і в них існують; б) такі, що є характеристиками взаємодії природно-соціальних систем й обумовлені їх природою і характером

ПРОТЕСТАНТИЗМ – 1) антикатолицький рух періоду Реформації. Термін "П." входить у вживання після П Шпейєрського рейхстагу (1529). Формування П. пов'язане з діяльністю М. Лютера і Ж. Кальвіна. 2) Одна з трьох християнських конфесій (поряд із православ'ям і католицизмом). В основі віровчення П. є два основних положення: sola fide ("тільки віра") і sola scriptura ("тільки Писання"). 3) У широкому змісті - історична форма розвитку європейської культури. Таке розуміння П. конституювалося у філософській традиції після Шлейєрмахера, що (на відміну від Лейбніца і Г. Каліста, які визначали П. як релігійний напрям) трактує його в якості особливої "історичної епохи", задає інтерпретацію П. як специфічного напрямку розвитку культури.

ПСИХОАНАЛІЗ - у вузькому значенні - розроблений Фрейдом комплекс психодіагностичних і психотерапевтичних методів і теоретичний напрямок у психології, орієнтований на вивчення і пояснення несвідомих психічних процесів і явищ. Поширення ідей і принципів П. на комплекс гуманітарних дисциплін дозволяє розширено трактувати П. як сукупність теоретичних і прикладних аспектів фрейдизму і постфрейдизму, у т.ч. у їх зверненні до осмислення культури, суспільства, людини, світоглядних і моральних проблем.

ПСИХОЛОГІЯ – наука про походження, розвиток, функціонування і закономірності психічного життя людини і тварин. Протягом більш двох тисяч років комплекс психологічних ідей і концепцій створювався і розвивався переважно філософами (Платон, Арістотель, Декарт, Гоббс, Локк, Спіноза, Лейбніц, Гербарт, Дідро, Гельвецій, Брентано, Уотсон і ін.), лікарями (Алкмеон, Гіппократ, Ібн Сіна й ін.) і фізіологами (Фехнер, Гельмгольц, Бехтерев, Сеченов, Павлов та інш.). Відносне дистанціювання П. від філософії, медицини і фізіології і перетворення її в самостійну науку відбулося в другій половині 19 ст. у зв'язку з діяльністю ряду вчених (Дарвін, Спенсер, Вундт, Г. Еббінгауз, З. Фрейд, К. Левін і ін.).

Р

РАЦІОНАЛІЗМ – сукупність філософських напрямків, які вважають розум основою пізнання і поведінки людей. Розумність устрою буття, логічний порядок речей, закономірність – визначається невід'ємною, необхідною характеристикою усієї світобудови. Як філософська позиція раціоналізм розвивається в період Нового часу (XVII-XVIII ст.) у працях Декарта, Лейбніца, Спінози й ін. І. Кант вибудовує свою систему пізнання як об'єднання емпіризму і раціоналізму; німецька класична філософія Фіхте, Гегеля, Шеллінга також носить переважно раціоналістичний характер. Раціоналістичною в цілому є філософія марксизму, позитивізму, постпозитивізму, прагматизму й утилітаризму й ін. Раціоналізм як напрямок протистоїть як емпіризмові і сенсуалізму, так і ірраціоналізму.

РЕАЛІЗМ – напрямок філософської думки, заснований на презумпції наділення того або іншого феномена онтологічним статусом незалежної від людської свідомості сфери буття. У залежності від того, що саме наділяється таким статусом, Р. диференціюється на: 1) - стихійний Р., характерний для архаїчних культур і заснований на онтологізації людських уявлень про світ, у рамках якої предметом об'єктивації виступає безпосередній зміст досвіду; 2) - концептуальний Р., що оформлюється в контексті зрілої культурної традиції і - на противагу стихійному Р. - заснований на рефлексивно усвідомленому дистанціюванні об'єкта і думки про нього. До концептуального Р. відносяться: (а) - Р. як філософський напрямок, представлений онтологізацією загальних понять (середньовічний Р.), предмету пізнання (неореалізм і критичний Р. у філософії 20 ст.), соціальних відносин; (б) - Р. як художній метод, заснований на презумпції об'єктивного буття у процесі художньої творчості реальності.

РЕДУКЦІЯ – методологічний прийом, що забезпечує зведення складного до більш простого; спрощення об'єкта в процесі пізнання. Редукціонізм (від: "редукція") характерний для метафізичного мислення і методу механіцизму в дослідженні складних об'єктів, тобто розгляд їх через призму законів, які описують більш низький рівень реальності.

РЕІНКАРНАЦІЯ – у східних релігіях і філософії вчення про безсмертя душі, що здійснюється шляхом багаторазового переселення душі ("колесо сансари"), її перевтілення. Кармічний закон ("карма") установлює порядок перевтілень у залежності від того життя, що індивід прожив у минулому і сьогоденні. В залежності від того, як він його прожив, перевтілення можуть бути різні. Кармічно правильне життя (у залежності від установок того або іншого вчення) дають гарне і більш високе, у порівнянні з попереднім, перевтілення. Цілком праведне життя індивіда, що осяг істину (у рамках вчення) суть буття, може перервати ланцюг нескінченних перевтілень і поєднати душу з Божественним Абсолютом.

РЕЛІГІЯ – світогляд, світорозуміння, світовідчуття, пов'язане з орієнтацією на надприродне, позамежне. У самому загальному виді, Р. - специфічна форма суспільної свідомості і культури, духовної діяльності людини, відмінними ознаками якої є фантастичне відображення у свідомості людей пануючих над нею зовнішніх сил; обожнювання цих сил (антропоморфне – по подобі людини або абсолютизоване у формі Духа), визнання їхньої вічності і первинності; віра в їхню могутність, провидіння і милосердя. У сучасному світі існує безліч релігій, релігійних конфесій. Світовими серед них визнані: християнство (близько 2 млрд. прихильників), іслам (понад 1 млрд.), буддизм (близько 400 млн.).

РЕФЛЕКСІЯ – ("відбиваю свою власну свідомість, свої думки") – основна форма філософствування, принцип мислення, що направляє людину на осмислення й усвідомлення власного психічного стану, своїх власних думок і уявлень про ті чи інші явища і процеси. Як головна форма філософствування, рефлексія направляє нашу думку не на предмет або явище, а на сформовані думки, знання і уявлення про них. Рефлексія ніби перевіряє ще раз наші знання й оцінки, критично переглядає наше відношення до них, зміцнює сформовану думку, доповнює і виправляє її або зовсім відкидає. Таким чином, рефлексія – це самопізнання, розуміння і зіставлення свого внутрішнього світу з існуючими уявленнями про світ. Можна виділити кілька форм рефлексії: а) повсякденна, елементарна – свідомість, що сумнівається, схильність аналізувати свої думки і вчинки, визначати свої можливості, свої цілі, правильність вибору життєвої позиції, свої уявлення про сенс життя, призначення і т.д.; б) наукова рефлексія – займається критикою і перевіркою наукового знання: аналізом сформованих картин світу, наукових парадигм, методів наукового пізнання й ін.; в) філософська рефлексія – сам спосіб існування філософії, тому що філософія – рефлексивне знання по самій своїй природі, вона "думка про думку" (Арістотель). Філософський процес – це постійний "розмова" філософії самої із собою (приклад: Платон філософує з Арістотелем, а Арістотель – із

Платоном; Гегель – із Шопенгауером, а Шопенгауер – з Гегелем і т.д.), а в цілому – це різні "картини" буття, різні його розуміння.

РИТУАЛ – одне з основних понять етнології і культурної антропології, що дозволяє адекватно відобразити своєрідність людської поведінки в "далеких" культурах (насамперед - архаїчних і традиційних). У першому наближенні Р. може бути визначений як священнодійство, засноване на наділенні речей особливими (символічними) властивостями.

РІЧ – частина матеріального світу, що має відносно самостійне існування. Одна річ від іншої відрізняється своєю якісною визначеністю. Важливою гносеологічною і соціально-науковою проблемою є проблема тотожності і розходження речей між собою, а також відмінність поняття "річ" від понять "об'єкт" і "предмет" – іноді вони вживаються як синоніми.

„РІЧ-У-СОБІ” і „РІЧ-ДЛЯ-НАС” – філософські терміни, що позначають: перший – речі як вони існують самі по собі, незалежно від нас і нашої свідомості, а також – це непізнана сутність речей, об'єкти трансцендентного (позачуттєвого) світу – у філософії І.Канта; другий – речі, як вони розкриваються людиною в процесі пізнання і тим самим стають частиною свідомості і буття суб'єкта.

РОЗВИТОК - характеристика якісних змін об'єктів, появи нових форм буття, інновацій і нововведень пов'язана з перетворенням їх внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Виражаючи насамперед процеси змін, Р. припускає збереження (системного) якості об'єктів, що розвиваються.

РОЗУМ – одна зі структур пізнавальної здатності і взаємодії людини зі світом. Р. - діяльність людського духу, спрямована не тільки на чуттєве та дискурсивне пізнання, а і на те, що виходить за його межі в область умодосажних ідей, цінностей, універсальних зв'язків, змісту буття. У цьому тлумаченні розум тотожний мудрості, якій доступна не тільки безпосередня реальність, але і те, що приховано в ній, і те, що "лежить" за її межами.

РОМАНТИЗМ - складний, внутрішньо суперечливий духовний рух у західній культурі рубежу 18-19 ст., що зачепив всі сфери духовного життя (філософію, літературу, музику, театр і т.д.). Сутнісні риси Р. знайшли своє вираження у творчості німецьких романтиків, насамперед - Енського кружка (брати Ф. і А.Шлегелі, Новаліс, Ваккенродер, Л.Тік, Шеллінг), гейдельберзьких романтиків (А. фон Арнім, Брентано, І.Геррес), а також Гельдерліна, Г.Клейста, Гофмана й ін. Р. не можна назвати "школою" або "системою поглядів" як у силу його суперечливості, так і внаслідок того, що в його основу лягло принципово нове світовідчуття людини, далеке колишній пристрасності до створення систем як якогось універсального опосередкування зв'язку між особою і світом.

С

САКРАЛЬНИЙ – священний, насамперед такий, що відноситься до релігійного культу і ритуалу. У загальнокультурному змісті вживається в додатку до явищ культури, до духовних цінностей. Сакральними називають

неминучі для людини і людства цінності, такі, якими люди не можуть і не хочуть поступитися ні при яких обставинах.

САМОРУХ (САМОРОЗВИТОК) – філософські поняття діалектики, які позначають процес розвитку об'єкта, його становлення і зміни під впливом, насамперед власних, внутрішніх причин, внутрішніх джерел. Діалектика вважає, що таким джерелом є протиріччя, як результат взаємодії протилежностей, властивих будь-якому об'єктові або процесові. Взаємодія протилежностей, їхня боротьба і додає об'єктові здатність до зміни, веде до розвитку. Зовнішні причини, вважає діалектика, або сприяють, або протидіють саморухові (саморозвиткові), виконують лише додаткову функцію.

САМОСВІДОМІСТЬ – структура людської психіки, спрямована на виділення людиною себе з навколишнього світу; усвідомлення й оцінка свого відношення до світу, свого місця і значення в ньому; усвідомлення себе як особистості, своїх учинків, дій, думок і почуттів, бажань і інтересів. Містить у собі процеси самопізнання, самоідентифікації, самовизначення. Самосвідомість, насамперед, спрямована на "єго" (самість), проте формується під впливом соціальних факторів і тому не тільки відокремлює людину в її індивідуальності, але і з'єднує зі світом інших людей. Чим вище культура особистості, тим вище рівень її самосвідомості, тим розвинутіше відчуття єдності людини зі світом.

САНСАРА – одне з основних понять індуїзму і буддизму, яке означає круговорот перероджень людини, блукання душі по різних рівнях і формах буття. Можливість сансари закладена в ідеї про спорідненість у світі всього живого, про єдину його сутність і, отже, про можливість переходу з однієї форми в іншу. Переродження може здійснюватися в різних образах: людей, тварин, богів, навіть рослин, виходячи зі співвідношення істинних і неістинних шляхів, праведності і неправедності даного життя. Чим правильніше дійсне життя, тим більш високе переродження за законом карми очікує людину. Виходячи з даної установки, поняття смерті розглядається не як кінець, а як нова можливість прожити інше, у тому числі і більш гідне життя.

СВІДОМІСТЬ – одне із найскладніших понять філософії, психології, соціології, соціобіології і ряду інших областей знання. Однозначного розуміння і єдиної теорії на пояснення проблеми свідомості не існує. У найзагальнішому вигляді в більшості концепцій свідомість визначається як вища форма відображення дійсності, дана в системі емоційних і понятійних форм, властивій тільки людині; а також, як спосіб відносини людини до світу і самої себе, виражений у різних культурних утвореннях; як розуміння людиною свого власного існування, свого призначення і свого місця у світі. Свідомість являє собою внутрішній світ людини – світ почуттів, думок, ідей, оцінок, ідеалів і інших різних духовних феноменів, що існують в ідеальній формі й у цьому відношенні протиставляються матеріальному. Свідомість – це суб'єктивна реальність, яка відкривається людині в її життєвій практиці, але і сама життєва практика – результат свідомості. Свідомість також

включає творчу активність, цілепокладання, передбачення результатів діяльності, вольові зусилля по реалізації інтересів і потреб, саморефлексію і ряд інших елементів, наявність яких принципово відрізняють діяльність людини від інстинктивної діяльності тварин. Аж до Нового часу свідомість асоціювалася з поняттям душі або "іскри Божої", даної людині. Починаючи з філософії Нового часу (Декарт, Ламетрі, Гольбах, Гельвецій, Дідро й ін.), свідомість розглядається як діяльність мозку, як інтелектуальна здатність людини до пізнання. Але в даних концепціях практично не розглядається соціальна природа свідомості, детермінованість її суспільством, зв'язок свідомості з розвитком культури, хоча слабкі спроби встановлення такого зв'язку мали місце (Руссо). Складна багаторівнева структура свідомості, її історичний характер, органічний взаємозв'язок індивідуально-особистісної і надособистісної, реально-практичної і трансцендентної форми були розкриті в німецькій класичній філософії (Кант, Фіхте, Гегель, Шеллінг). Діалектико-матеріалістична філософія наголошувала на вторинності свідомості, вважаючи свідомість результатом, вищою формою розвитку матерії, функцією мозку. Свідомість, за марксизмом, – це, насамперед, "суб'єктивний образ об'єктивного світу". Особливу увагу дана концепція приділяла соціальній природі свідомості, основами якої виступали трудова діяльність, спілкування, необхідність обміну інформацією і, як наслідок, поява знакової системи – мови. Сучасна нематеріалістична філософія (феноменологія, герменевтика, екзистенціалізм і ін.) не розглядає свідомість як результат відображення, як образ суб'єкта існуючої реальності. Свідомість у їхній інтерпретації – особлива самостійна реальність, що розкривається через індивідуальні, специфічні "картини світу", через мовні структури, за допомогою культурних символів і т.д. Сучасні пошуки неземних форм свідомості, парapsихологічні теорії, що ототожнюють свідомість з біо-психо-енергетичною інформацією, що нібито може "блукати" у просторі і часі, філософія залишає відкритими для різноманітних інтерпретацій.

СВІТОГЛЯД – цілісна система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини, на відношення людини до навколишньої дійсності і самої себе, а також обумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їхні переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації і вчинки. Світогляд може бути стихійним і теоретично обґрунтованим. У ньому відбивається як конкретно-історичний зміст, так і неминучі, загальнолюдські принципи буття. Філософія є ядром світогляду і впливає на всю систему світогляду.

СВОБОДА – одне із самих складних, універсальних і загальних понять культури; у самому загальному виді – вища духовна цінність, наявність якої дає можливість людині або соціальній групі діяти на основі своїх власних інтересів, бажань і потреб, винятково по своїй волі, без примуса ззовні. Прояв свободи неоднозначний, він має ряд градацій: внутрішня і зовнішня свобода, свобода як пізнана необхідність, свобода волі, свобода творчості, соціальна і політична свобода, свобода вибору, моральна свобода і т.д. Джерелом внутрішньої свободи є **СВОБОДА ВОЛІ** – психічний і духовний

акт, що виражає здатність людини до самовизначення, до вибору відповідної діяльності з ряду можливостей, а також: здатність ухвалення самостійного рішення і розуміння відповідальності за нього. Основним елементом і конкретним вираженням внутрішньої свободи виступає **МОРАЛЬНА СВОБОДА**. Вона є результатом не просто свободи волі, а **ДОБРОЇ ВОЛІ**, тобто свободи, спрямованої на моральний вибір, на вчинки. Тут свобода вступає у світ моральності, моралі, у світ добра і зла. Реалізація моральної свободи можлива тільки на основі високого рівня розвитку моральної свідомості і культури людини, особистісної самодостатності і зрілості, наявності духовних устремлінь, розуміння свого нерозривного зв'язку з іншими людьми, зі світом у цілому. Свободу варто відрізнити від сваволі, суб'єктивного волюнтаризму й інших абсолютизацій, тому що навіть найрадикальніші теоретики свободи (наприклад, Ф.Ніцше) вважали, що воля одного може розповсюджуватися тільки до тих меж, поки вона докорінно не торкається інтересів інших. Оскільки людина живе серед собі подібних, то абсолютної свободи немає і не може бути, вона завжди відносна.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ – у широкому змісті поняття - усяка форма відокремлення від релігії, релігійного світогляду, Церкви. Секуляризація супроводжується обмеженням соціальних функцій релігійних організацій, відділенням церкви від держави, школи від церкви, утвердженням свободи совісті (приймати ту або іншу релігію або не приймати ніякої релігії), відходом від релігійного світогляду, переходом з теоцентризму на інші позиції, розвитком атеїзму. У західній культурі процес часткової секуляризації став характерним для епохи Відродження і Нового часу (XV-XVIII ст.), що дозволило розширити культурне і світоглядне поле і сприяло розвитку знання і становленню науки.

СЕМІОТИКА – наукова дисципліна, що вивчає виникнення, побудову і функціонування різних знакових систем, які зберігають і передають інформацію. С. відіграє помітну роль у методології гуманітарних наук: будь-які культурні феномени - від повсякденного мислення до мистецтва і філософії - неминуче закріплені в знаках і являють собою знакові механізми, чиє призначення можна і потрібно раціонально пояснити. У полі зору С. знаходяться природні і штучні мови (у тому числі мова наукової теорії, "мови" кіно, театру, музики), усі типи візуальних знакових систем (від дорожніх знаків до живопису), різноманітні системи сигналізації в природі і суспільстві. Границі С. рухливі, вона є прикордонною дисципліною і поєднує різні підходи.

СЕНСУАЛІЗМ – ("почуття", "відчуття") – у найзагальнішому вигляді, напрямок у теорії пізнання, відповідно до якого чуттєвість є головним джерелом достовірного, істинного знання, а розсудок і розум виконують лише допоміжні, класифікаційні функції оформлення чуттєвих даних досвіду в ідеї. Сенсуалісти стверджували, що нічого немає в інтелекті, у розумі, чого не було б у почутті. С. проявився: 1) у класичній філософії - гносеологічна традиція яка трактувала сенсорний досвід як семантично вичерпну основу пізнавального процесу, а чуттєві форми пізнання - як пріоритетні когнітивні

процедури; 2) у філософії постмодернізму - заснована на відмові від класичного логоцентризму парадигма позараціональної артикуляції джерела семантичної і структурної визначеності як тексту, так і позатекстових феноменів.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ФІЛОСОФІЯ – якісно своєрідний етап в історії філософії. На рахунок хронологічних рамок С.Ф. висловлюються різні точки зору. Початок Середньовіччя відносять то до 2-4 ст., то до 7-8 ст., а то і до 10 ст.; відповідно завершення Середніх віків припадає то на рубіж 14-15 ст., то навіть на 18-19 ст. (концепція "великого часу середньовіччя"). Формальними датами початку середніх століть звичайно визнаються переніс столиці Римської імперії в Константинополь у 330, розділ імперії на Західну і Східну в 395, розгарбування Риму Аларіхом у 410, остаточне падіння Риму і загибель останнього римського імператора, малолітнього Ромула Августула в 476. Стандартна періодизація - 5-15 ст., тисяча років існування середньовічної культури.

СИМВОЛ – у широкому змісті поняття, що фіксує здатність матеріальних речей, подій, чуттєвих образів виражати (у контексті соціокультурних аксіологічних вимірів) ідеальні змісти, відмінні від їхнього безпосереднього чуттєво-тілесного буття. С. має знакову природу і йому властиві усі властивості знаку.

СИНЕРГЕТИКА – один з основних напрямків сучасної науки, який являє собою природно-науковий вектор розвитку теорії нелінійних динамік у сучасній культурі. Представлено такими дослідниками, як Г.Хакен, Г.Ніколіс, Пригожин, А.Баблоянц, С.Вейнберг, П.Гленсдорф, Р.Грехем, К.Джордж, Р.Дефей, Дж.Кагліоті, М.Курбейдж, С.П.Курдюмов, Л.Лугіато, Х.Майнхардт, К.Майнцер, Б.Мізра, Дж.С.Ніколіс, К.Ніколіс, Л.Розенфельд, М.Стадлер, Дж.М.Т.Томпсон, Дж.В.Хант, Ф.Хенін і ін.

СИНКРЕТИЧНИЙ – злитий, цілісний, нерозчленований. Може характеризувати первісний стан процесу, коли ще все знаходиться в єдності і немає виділення яких-небудь частин; вища форма цілісності, у якій раніше виділенні елементи поєднуються на єдиній основі і являють собою якийсь "моноліт". У пізнанні – осягати синкретично значить "схоплювати" об'єкт цілісно, у єдності всіх його частин, безпосередньо, не розчленовуючи його логічно на складові елементи.

СИНТЕТИЧНЕ АПРІОРИ - одне з основних понять трансцендентальної філософії (зокрема, післякантівської метафізичної логіки) - виражає такий спосіб логічної обробки чуттєвого досвіду, у результаті якого вихідний зміст одержує не тільки нову форму, але і якісно перебудовується в змістовному плані. Побудова логічного висновку з залученням одних аналітичних суджень дає лише нову форму змістові посилянь, але не змінює їхньої цінності. Тоді як достовірне і змістовно нове знання, тобто знання, яке володіє властивістю С.А., ми здатні одержати, як вважають представники трансцендентального напрямку, шляхом побудови такого висновку, у посиленнях якого буде викладене об'єктивне, тобто синтетичне, і, у той же час, необхідне знання, що впливає на ходи його логічної обробки.

СИМ МУДРЕЦІВ – у культурі древніх греків (VII-VI ст. до н.е.) діяльність найбільш найвідоміших і впливових мислителів, риторів і законодавців, що прославилися розумом і умінням, часто у формі афоризмів – влучних думок, виражати суть яких-небудь явищ. Їх життєва і філософська мудрість була відома всій Древньої Греції. Платон серед мудреців назвав: Клеобула, Періандра, Піттака, Біаса, Хілона, Солон з Афін і Фалеса з Мілета – одного з перших філософів, засновника Мілетської школи, що заклала основи первісної античної філософії.

СКЕПТИЦИЗМ – філософська концепція в теорії пізнання (у гносеології), що піддає сумніві можливість одержання істинного знання, що обмежує пізнавальні можливості людини тільки "думками", що не носять загального, універсального характеру, а тому не можуть претендувати на істинність. Виділяють: (1) - античний С.- давньогрецьке вчення, вперше обґрунтоване Пірроном з Еліди наприкінці 4 ст. до н.е. Піррон уперше додав систематично закінчену форму здавна розповсюдженим у Древній Греції сумнівам у пізнавальній цінності чуттєвості. (2) - Ренесансно-просвітницький С. - установка на ментальне протистояння авторитетові традиції (Монтень, Бейль, Декарт, Вольтер, Дідро, Руссо й ін.). (3) - У філософії Юма - сумнів у бутті об'єкта (на відміну від онтологічно артикульованій "речі в собі" Канта).

СМЕРТЬ – 1) У науці - природне і необоротне припинення життєдіяльності біологічної системи. 2) У філософії смертність людини розглядається не стільки як природний, скільки як соціальний феномен, що вимагає раціонального сприйняття й осмислення.

СОБОРНІСТЬ - поняття філософії, яке пояснює Церкву насамперед як духовний організм, цілісну духоносну реальність. Тому всі члени Церкви органічно поєднані один з одним, але усередині цієї єдності кожна особистість зберігає свою індивідуальність і волю. Це можливе тільки в тому випадку, якщо єдність ґрунтується на безкорисливій, самовідданій любові. Тільки тоді досягаються істини віри, тому що повна істина належить усій Церкві в цілому, а не одній особі чи спільноті, як би авторитетні вони ні були.

СОВІСТЬ – одне з основних понять етики і головний складовий елемент моральної свідомості і моральності. Совість являє собою здатність людини усвідомлювати моральні вимоги і, виходячи з них, контролювати свою діяльність. Совість заснована на розумінні етичних, моральних цінностей, умінні вибирати серед них ті, які погоджують діяльність індивіда з своїм внутрішнім світом і з інтересами інших людей. Совість є головним елементом морального самоконтролю. Совісна людина знає свої обов'язки перед собою й іншими людьми і несе за них відповідальність. Якщо ці обов'язки з якої-небудь причини порушуються, людина відчуває дисгармонію, сором, намагається виправити положення. Поняття совісті і, особливо, її регулятивна функція в даний час значно девальвована (знецінена), порушена, і це багато в чому визначає кризові моменти в ціннісних установках сучасної людини і суспільства.

СОЛІПСИЗМ – філософська позиція, відповідно до якої єдиною достовірною основою пізнання виступає наявність існування власного "Я", власних відчуттів: "Я мислю, отже, існую" (Декарт). Але декартівська позиція все-таки не виражає повний соліпсизм. Соліпсизм – це крайня позиція суб'єктивного ідеалізму, коли світ зводиться до комплексу індивідуальних, суб'єктивних відчуттів, а достовірним їхнім носієм може бути тільки даний суб'єкт. Отже, увесь світ, його існування зводиться тільки до одного - суб'єкта. Така позиція й одержала назву соліпсизму.

СОФІСТИКА (СОФІСТИ) – філософський напрямок у Древній Греції (IV-V ст. до н.е.). Софісти були досить помітним і впливовим явищем того часу. Прийнято розрізняти старших, середніх і молодших софістів (Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Антифонт і ін.). Спочатку софістами називали людей, що виявляють мудрість ("софія" у перекладі – мудрість) і виражають її у своєму красномовстві. У філософському плані в теорії пізнання софістика займала позицію релятивізму – відносності всіх наших знань, тому що мірою істини в розумінні софістів виступає людина з її індивідуальною думкою. Протагор це виразив афоризмом: "Людина є мірою всіх речей, як божественних, так і людських". Але така позиція була і констатацією того, що філософія повинна звернути свою увагу, насамперед, на людину, займатися її проблемами. Деякі софісти у своєму ораторському мистецтві "грішили" мудруванням, видимістю доказу (софізмами), більше додавали значення його формі ніж змістові, змагалися в тому щоб довести щось таке, яке не підлягає доведенню. Тому термін "софістика" стали використовувати для позначення марного мудрування, бажання мовними хитросплетіннями заплутати суть справи.

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ – розділ філософії, який описує якісну своєрідність суспільства, його закони, соціальні ідеали, генезис і розвиток, долю і перспективи, логіку соціальних процесів. Домінантною характеристикою С.Ф. як сукупності соціально-нормативних вчень можна вважати встановлення норм громадського життя, а не розгляд її в конкретній дійсності.

СОЦІАЛЬНИЙ – той, що стосується суспільства (соціуму); позначення всіх явищ, що пов'язані з громадським життям людей, визначаються зв'язками із суспільством. Соціальне, насамперед, є характеристикою природи і сутності людини. Усі вищі функції людини: свідомість, праця, спілкування, мова (як система понять), моральність, культура в цілому стали можливі тільки завдяки груповому, суспільному буттю людини. Перебування в соціумі – необхідна і сутнісна форма її життєдіяльності, без них людина не може відбутися як особистість.

СПІРИТУАЛІЗМ – філософська течія, протилежна як матеріалістичній, так і позитивістській концепціям суцього. Головна теза С. – неможливість звести людину лише до природи. С. розглядає дух як першооснову дійсності, як особливу безтілесну, "тонку" субстанцію, що існує поза матерією і незалежно від неї. Концепція філософського С. за постулати визначала наступне: філософія не може втрачати власні дослідницькі методи

і проблемні поля, - наука і природознавство, структура і межі яких мають потребу в постійному уточненні, не в змозі замінити філософію; людина, що володіє рефлексією, свідомістю і волею, - унікальний природний феномен; без звернення "душі до себе самої" немислиме пояснення людини як об'єкта, що може бути пізнаний лише за допомогою нетрадиційного інструментарію; у контексті віри в трансцендентність і абсолютність Бога С. не допускав можливості його ототожнення з кінечним. Власне кажучи спіритуалістичними є всі релігійні вірування в буття Бога і безсмертя душі.

СПОГЛЯДАННЯ (СПОГЛЯДАЛЬНІСТЬ) – безпосередній, пасивний спосіб усвідомлення об'єкта. При цьому об'єкти, зовнішній світ діють на органи чуттів людини (відчуття, сприйняття), а остання виконує лише роль спостерігача (що частково характерне, наприклад, для античної філософії). Або – споглядання може виступати як безпосереднє, інтуїтивне "охоплення" сутності об'єкта, злиття людини з об'єктом (таке розуміння характерне для східної традиції), тоді споглядання розглядається як умогляд, як шлях від видимості до сутності за допомогою інтелектуального або містичного осяяння. У марксистському матеріалізмі – споглядання є процесом, який передуює понятійному осмисленню: "від живого споглядання до абстрактного мислення, а від С. до практики – такий діалектичний шлях пізнання".

СПОНТАННИЙ (СПОНТАННІСТЬ) – зовні необумовлений, вихідний із власних внутрішніх спонукань; самодіяльний, здатний активно виявляти себе без зовнішнього втручання. Спонтанний значить здатний до самоорганізації, до саморуху на основі внутрішніх причин. Іноді спонтанність ототожнюють зі стихійністю, з тим, що заздалегідь не визначене, не заплановане.

СПОСІБ ЖИТТЯ – філософсько-соціологічна категорія, що охоплює сукупність типових способів життєдіяльності індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому, які розглядаються в єдності з матеріальними і духовними умовами життя. За допомогою цього поняття можна показати, як живуть люди в тому або іншому суспільстві, які цінності є визначальними, як суспільство створює умови для творчості і розвитку здібностей людини.

СПРИЙНЯТТЯ – чуттєвий образ зовнішніх характеристик предметів і процесів матеріального світу, що безпосередньо впливають на органи чуттів. Основою сприйняття є відчуття, що утворюють безперервний комплекс образів у просторі і в часі. Сприйняття формує наочний образ предмету в його цілісності.

СТАНОВЛЕННЯ – категорія філософії в цілому і діалектики зокрема. Характеризує процес переходу від виникнення предмету до його розвинутого стану. Частіше розуміється як наповнення первісної "порожнечі" і безмістовності об'єкта якимсь змістом і перетворенням його в щось визначене. У процесі становлення первісне "ніщо" перетворюється в "щось": становлення світу, становлення суспільства, становлення особистості і т.д.

СТОЇЦИЗМ – одна зі шкіл давньогрецької філософії, засновником якої був Зенон з Кітіону (місто на острові Кіпр), який жив наприкінці 4 - початку 3 ст. до н.е. Назву одержала від імені залу Стоя в Пецилі, у якому Зенон уперше виступив як оратор. Філософія стоїків підрозділяється на три основні

частини: фізична (філософія природи), логіка й етика (філософію духу). Фізика стоїків складена головним чином з вчень їхніх попередників (Геракліта й ін.).

СТРУКТУРАЛІЗМ – позначення в цілому неоднорідної сфери гуманітарних досліджень, що обирають своїм предметом сукупність інваріантних відносин (структур) у динаміці різних систем. Початок формування структуралістської методології датується виходом у світ "Курсу загальної лінгвістики" Соссюра, у якому визначаються тенденції, фундаментальні для подальшого розвитку цього методу.

СУБ'ЄКТ – наділений свідомістю і волею, активно діючий. Індивід або група людей, що пізнає, творить себе і культуру; історично – усе людство виступає як сукупний суб'єкт. Головна характеристика суб'єкта – творча активність, перетворююча діяльність. Суб'єктивний – значить такий, що має відношення до суб'єкта, що належить йому, відповідає його свідомості, психіці, має значення тільки для суб'єкта.

СУБЛІМАЦІЯ – ("сублімація", "витиснення") – поняття в психоаналізі З.Фрейда, що позначає процес витиснення і перетворення невикористаної психо-статевої енергії в інші види діяльності: творчість, інтелектуальна праця, заняття спортом і т.д.

СУБСТАНЦІЯ – ("сутність", "основа") – філософська категорія для позначення онтологічних основ, загальних принципів буття. У матеріалістичній філософії – синонім матерії, в ідеалістичній – позначає духовну, ідеальну (дух, свідомість, ідея, Бог і т.д.) першооснову. Характеристиками субстанції в метафізичному розумінні виступають вічність, незмінність, безвідносність до чого-небудь: субстанція є сама собі причиною, вона перебуває завдяки самій собі у самій собі. З діалектичної точки зору (Гегель, марксизм) субстанція трактується як мінлива, саморушна сутність (саморух Абсолютної Ідеї в Гегеля або саморозвиток матерії в діалектичному матеріалізмі). У сучасній філософії в деяких концепціях зберігається як онтологічне поняття й асоціюється із сутністю окремих процесів і сутністю буття в цілому.

СУСПІЛЬСТВО – сукупність історично сформованих форм спільної життєдіяльності людей. У більш вузькому змісті слова суспільство може розглядатися як конкретне утворення в єдності його загальних, особливих і одиничних ознак (наприклад: первісне, рабовласницьке, феодальне, буржуазне, сучасне і т.д.) і як окремих регіон, країна. Суспільство – відокремлене від природи утворення людських зв'язків і відносин, що виникло завдяки цілеспрямованій і розумно організованій спільній діяльності людей.

СУТНІСТЬ – зміст речі, предмету або явища; те, чим вони є самі по собі, їхня якісна стійкість на відміну від мінливих станів. Сутність – це закон, внутрішня визначеність об'єкта, його стрижень, сукупність головних властивостей. Визначення і розуміння сутності – головна мета будь-якого пізнання. Сутність схована, вона повинна проявитися через доступні зовнішньому сприйняттю властивості і характеристики, через зв'язки і

функціонування об'єкту. Відповідно ЯВИЩЕ – спосіб виявлення сутності, спосіб її існування. Разом сутність і явище визначають об'єкт як реальну дійсність. Діалектика (Кант, Гегель, марксизм) підходить з точки зору розгляду сутності і явища як взаємозалежних і взаємообумовлюючих протилежностей. Пізнання йде від явища до сутності, заглиблюючись все далі і далі в дану сутність, яка, в свою чергу, інакше як через ряд явищ, себе не виявляє. Пізнаючи явища, вважає діалектика, ми тим самим пізнаємо сутність – весь об'єкт у головному і цілому.

СХОЛАСТИКА – одержала назву в зв'язку з розвитком у середні століття шкіл і університетів і викладання в них теології і філософії в спрощеній, досить схематичній формі шляхом завчання біблійних догматів і книг видатних на той час церковних авторитетів в області релігійного (християнського) світогляду. В історико-філософському змісті С. – другий, слідом за патристикою, великий етап у розвитку західної релігійної (християнської) філософії. Розрізняють: ранню схоластику (XIX-XII ст., представники – Іоанн Скотт Еріугена, Ансельм Кентерберійський, П'єр Абеляр і ін.). Для цього періоду характерна злитість, нерозчленованість релігії, філософії та наукових знань. Аналізувалася християнська догматика, з'ясовувалася природа загальних понять (універсалій) і співвідношення їх з іменами (номінами), що позначали окремі, конкретні явища (суперечка номіналістів і реалістів). Йшла мова про взаємодію розуму і віри, філософії і теології, з'ясовувалася їхня роль і співвідпорядкованість. Ще більшу увагу цим питанням приділяла середня (зріла) схоластика (XIII ст.: Альберт Великий, Дунс Скотт, Фома Аквінський, Роджер Бекон і ін.). У цей період починається спроба відокремити філософію від теології (відроджується концепція "двоїстої істини", що йде від арабської філософії, суть якої полягала в тому, щоб не змішувати філософію і релігію, вважати їх обох самостійними, самоцінними формами знання; різними шляхами, що ведуть до істини). У схоластиці ця проблема вирішувалася все-таки на користь релігії, філософії відводилась підлегла роль, роль "служниці богослов'я". Філософія повинна була за допомогою розуму обґрунтовувати і підкріплювати віру. Тому філософи даного періоду займалися доведенням буття Бога, обґрунтуванням істинності і цінності саме християнської релігії (роботи Фоми Аквінського). При цьому використовувалася логіка Арістотеля, тому в даний період відроджуються ідеї арістотелізму, натурфілософії, здійснюється остаточна систематизація християнського віровчення, воно стає хрестоматійним. Пізня схоластика (XIV-XV ст.) підготовлює перехід до епохи Відродження і Реформації католицизму. Цей період характеризується посиленням раціоналізму, появою недогматичних світоглядних доктрин ("Божественна комедія" Данте, пантеїзм Н. Кузанського, оригінальна концепція буття і мислення У.Оккама й ін.), критикою папства і офіційної Церкви. З XIV століття за офіційно визнану філософію католицизму сприймається вчення Фоми (Томи) Аквінського, воно одержує назву томізму й ототожнюється з ортодоксальною схоластиком. У період Відродження, названий епохою гуманізму, схоластика

перестає бути єдиною й авторитетною формою духовного життя. Починаючи з XV-XVI ст. вона поступово усе в більшій мірі відтісняється на периферію культури того часу і серед вільнодумства епохи Просвітництва (XVIII ст.) одержує негативний зміст: розумове, беззмістовне, догматичне міркування, марне заняття, гра в слова й умовиводи, зміст яких залишається незрозумілим і тому незасвоєним. І в цьому негативному змісті даний термін часто вживається в сучасній лексиці, не співвідносячись при цьому з його історико-філософським змістом.

СЦІЄНТИЗМ – філолофсько-соціальна концепція абсолютизації і перебільшення ролі науки і техніки в житті людини і суспільства, у системі культури в цілому; техніцизм у духовних, ідейної сферах буття. Сцієнтизм не є строго оформленою системою поглядів і виявляється по-різному: як наслідування методам точних наук, прагнення використовувати ці методи в гуманітарному і філософському знанні (наприклад, спроби їхньої формалізації); як впровадження природно-наукової символіки і понятійного апарату в гуманітарні аспекти життя; як позитивістські позиції, виражені в запереченні значення філолофсько-світоглядної проблематики; як перебільшення ціннісної ролі техніки і перевага техногенних цінностей перед цінністю людини; як перехід на машинізовані форми спілкування й ін. У сучасній культурі сцієнтистські тенденції викликають побоювання, пов'язані зі зміною ролі і місця людини у світі, з можливістю вторинності її буття перед технікою, часткового або навіть повного поневолення нею. Тому сцієнтизму протистоять різні форми і концепції антисцієнтизму. Найбільш адекватно мислячі антисцієнтисти не наполягають на припиненні науково-технічного прогресу, на поверненні "назад, до природи", вони тільки висловлюють побоювання з приводу абсолютизації науки і техніки, зайвої механізації мислення і життєдіяльності людини, бездумного, шкідливого і небезпечного для існування людства використання визначних технічних досягнень. Послідовний антисцієнтизм наполягає на ціннісній специфіці філософії і принциповій її відмінності від науки. Вважає, що тільки філософія, мистецтво, релігія здатні задовольняти духовні запити особистості, утримувати людину у світі вищих цінностей, не давати їй перетворитися в автоматизовану істоту, біоробот, аналог все тієї ж машини.

Т

ТАНАТОС, Танат – 1) бог смерті в античній міфології. Відповідно до розповсюдженої давньогрецької міфологічної версії бог смерті Т. був сином Нюкти (Ночі) і братом-близнюком бога сну Гіпноса. Зображувався звичайно крилатим юнаком, з погашеним смолоскипом у руці (іноді з крилами і разючим мечем). Протягом тривалого часу культ Т. існував у Спарті; 2) уособлення смерті; 3) персоніфіковане позначення інстинкту смерті, потягу до смерті, інстинкту агресії і деструкції. Як загальне емблематичне позначення смерті Т. одержав різноманітні відображення в міфології, мистецтві і психології (головним чином у психоаналізі). У працях Фрейда поняття Т. не вживалося, хоча, за свідченням Е.Джонса, Фрейд неодноразово

вживав його усно для позначення постульованого ним інстинкту смерті (потягу до смерті, деструкції й агресії), якому протистоїть Ерос (інстинкт сексуальності, життя і самозбереження).

ТВОРЧИСТЬ – вища форма універсального розуміння креативності, імманентно властива усім рівням ієрархії буття; сприяє самозбереженню і відтворенню суцього за допомогою якісних трансформацій його структур. Суть Т. у природі - відновлення і зміни, перехід від хаосу до порядку. У живих організмів Т. виступає у формі їхнього пристосування до змін навколишнього середовища, у тому числі і на рівні якісного коректування поведінкових сценаріїв.

ТЕЇЗМ (МОНОТЕЇЗМ) – релігійно-філософське вчення, що визнає існування єдиного особистісного (у християнстві в трьох особах-іпостасях) Бога як надприродної (трансцендентної) істоти, що характеризується розумом і волею, що творить буття і впливає на всі матеріальні і духовні процеси. Визнання трансцендентного Бога мислиться в теїзмі як джерело буття всіх речей і людини. Однак Бог відмінний від них і протипоставлений ним. Теїзм не розділяє позицій пантеїзму і деїзму. Деїзм визнає Бога тільки в акті первісної заданості буття, позбавляючи його наступної активності у світі, а пантеїзм не визнає його трансценденції і розчиняє у природі.

ТЕОДИЦЕЯ – у релігійній філософії доктрина виправдання Бога у тому, що він допускає зло на землі. Її суть: Бог милосердний, він не творить зло, воно – результат людської діяльності, гріхопадіння. Зло, спрямоване на людину ззовні, – іспит для неї, перевірка на міцність. Людина не повинна піддаватися злу (... якщо тебе вдарили по одній щоці, підстав іншу, говориться в Писанні), і тоді зла буде менше або його не буде зовсім.

ТЕОКРАТІЯ – форма керівництва державою, здійснювана священиками, духівництвом, церквою. Усі держави, де релігія має провідне положення в політиці, де релігійні діячі займають важливі чи головні посади в управлінні, можна віднести до теократичних (Древня Іудея, Древній Єгипет, католицька Європа в середні віки, Іран, Афганістан, Саудівська Аравія й ін.).

ТЕОЛОГІЯ – систематизація віровчення будь-якої релігії. Християнська теологія базується на Біблії, постановах перших Всесвітніх Соборів і вченні "отців Церкви". Поділяється на основне богослов'я (фундаментальна теологія, апологетика), догматичне богослов'я, моральні доктрини, вчення про Церкву і т.д. Теології властиві крайній догматизм, авторитарність, схоластичність. На основі теології формується релігійна філософія, але вони не є тотожними, їхні методи і цілі звернення до Бога різні.

ТЕОРІЯ – вища форма організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності й істотні (структурні, функціональні, каузальні, генетичні) зв'язки визначеної області описуваної дійсності (предметного поля пояснень і інтерпретацій).

ТЕОСОФІЯ – у широкому змісті слова – усяке містичне вчення, яке претендує на розкриття особливих, "божественних" таємниць. У патристиці – ще синонім теології, але пізніше теософією стали називати знання, яке

опирається не на зафіксовані в якій-небудь священній літературі догмати, а яке дається лише "посвяченим" шляхом містично-суб'єктивного досвіду, викладеного в якійсь системі. Найбільше цей термін співвідноситься з містико-релігійними вченнями XVI-XVIII ст., які не відносяться до християнської церковної ортодоксальної думки (Я. Беме, Парацельс, Франкенштейн, Е. Сведенборг і ін.).

ТЕОЦЕНТРИЗМ – головна характеристика послідовного релігійного світогляду, у якому Бог і релігійна діяльність, релігійне буття виступають основою і центральною ланкою всієї життєдіяльності (як матеріальної, так і духовної), усієї культури даного суспільства або історичного періоду (наприклад, філософія і реальність середньовіччя).

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – ("терпимість") – 1. У біології і психології – стійкість організму до зовнішніх впливів; здатність зберігати свою стабільність, свою якісну визначеність. 2. У філософії, етиці, соціології – якість особистості, її спрямованість на повагу до іншої людини, на прийняття її індивідуальності, на розуміння права мати цю індивідуальність. Толерантність – терпиме відношення до іншої думки, до іншої позиції, до іншої культури, якими б екстравагантними вони не здавалися. Толерантність, як схвалювана етикою, необхідна і позитивна якість людини, не слід плутати з байдужістю і примиренням з асоціальними й аморальними формами буття і поведінки.

ТРАДИЦІЯ – універсальна форма фіксації, закріплення і вибіркового збереження тих чи інших елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передачі, що забезпечує стійку історико-генетичну наступність у соціокультурних процесах. Тим самим Т. містить у собі те, що передається (визнаний як важливий і необхідний для нормального функціонування і розвитку соціуму і його суб'єктів визначений обсяг соціокультурної інформації), і те, як здійснюється ця передача.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ і **ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ** – "Трансцендентальний" як поняття розробляється починаючи зі схоластичної філософії. Там – це основні, загальні визначення сущого, трансценденталії: виділяли головні – річ, суще, істина, добро, єдине. У Канта, трансцендентальна логіка, трансцендентальна апперцепція – раціональний спосіб пізнання, що полягає в здатності поєднувати дані досвіду й апіорні (додосвідні, "чисті") форми мислення (розсудку) у єдину систему суджень і умовиводів. Отже, трансцендентальне – те, що передуює досвідові, споконвічно апіорі, але існує в межах досвіду. Воно протилежно **ТРАНСЦЕНДЕНТНОМУ**, яке позначає все те, що "виходить" за рамки досвіду, чуттєвості; те, що не можна осягти в досвіді, наддосвідне, позамежне, позауттєве (нескінченність Всесвіту, незбагненність Бога, невичерпність Людини, абсолютна Свобода, таємниця Моральності і т.д., усе те, що Кант назвав "річ-в-собі"). Трансцендентне непізнавано в плані досвіду і логіки, про нього можна тільки міркувати, філософствувати.

УМОВИВІД – логічна операція, форма теоретичного мислення і пізнання, у ході якої з одного або декількох суджень, які називають посиленнями, виводиться нове судження, назване висновком або наслідком. Це формалізовані умовиводи. Вони підкоряються законам формальної логіки і здійснюються в словесній або знаковій формі. Основні види умовиводу: індуктивні (від одиничного до загального), дедуктивні (від загального до одиничного), за аналогією, за ступенем обґрунтованості – категоричні і гіпотетичні, і т.д. Неформалізовані умовиводи включають інтуїцію, здогад і ін. і не є строго логічними. Умовивід – це деякою мірою спосіб одержання нового знання на основі вже наявного. На основі умовиводів формуються теорії і гіпотези. Поняття, судження, умовиводи, гіпотези, теорії і концепції є формами вищого, абстрактного мислення й основними формами теоретичного рівня пізнання.

УНІВЕРСАЛІЇ – загальні поняття. Проблема У. в історико-філософській традиції пов'язує в єдиний семантичний вузол такі фундаментальні філософські проблеми, як: проблема співвідношення одиничного і загального; проблема співвідношення абстрактного і конкретного; проблема взаємозв'язку денотата поняття з його десигнатом; проблема природи назви (онтологічна або конвенціональна); проблема онтологічного статусу ідеального конструкта; проблема співвідношення буття і мислення.

УНІВЕРСУМ – весь єдиний Всесвіт, що включає всі його частини: основні (онтологічні) принципи, космос, природу, людину і т.д., що знаходяться в нерозривному зв'язку і взаємозумовленості.

УПАНШАДИ – збірник давньоіндійських текстів релігійно-філософського характеру, що завершає розвиток Ведичної літератури. Лягли в основу ортодоксального філософського напрямку веданти. Стали джерелом брахманізму й індуїзму в цілому. Найбільший вплив мали в період IX-V ст. до н.е.

УПРАВЛІННЯ – функція організованих систем будь-якого характеру (матеріальних, культурних, політичних і ін.), що забезпечує збереження їхньої структури, підтримку режиму оптимальної діяльності, реалізацію їхніх програм і поставлених завдань і цілей.

УТИЛІТАРИЗМ – (утилітарний – "корисний", "вигідний") – 1. Принцип оцінки всіх явищ життя з погляду їхньої корисності, можливості служити засобом для досягнення якої-небудь мети. 2. Напрямок (поряд із прагматизмом) у філософії й етиці, що вважає користь, позитивний результат основою пізнання, моральності, політичної і соціальної діяльності, а також є критерієм істинності знань і критерієм моральності вчинків. Найбільше поширення набув у XIX-XX ст. у ряді західних країн. Дану позицію, наприклад, виражали погляди Бентама і еремії, який зайняв специфічну позицію в етиці. Він вважав, що мораль може ґрунтуватися тільки на корисності, тому що вона повинна сприяти прагненню людей до насолоди і позбавлення страждань. Це корисно для людини, тому що робить людей щасливими. Загальне благоденство складається із суми благ окремих людей, що теж надзвичайно корисно. Моральний вибір він також вважав простим

розрахунком між користю і втратами, насолодами і стражданнями. Таким чином, вибудовувалася спрощена і досить чітка егоїстична модель поведінки. Дж. С. Мілль, представник прагматизму, спробував згладити найбільш гострі кути даної позиції і розширити розуміння того, чим є користь.

УТОПІЯ – поняття для позначення описів уявлюваного/ідеального суспільного ладу, а також творів які містять відповідні плани соціальних перетворень. Походить від назви однойменної книги Т. Мора (1516). Відмова від дослідження наявної суспільної дійсності, інтелектуалізм, прагнення репрезентувати інтереси людства в цілому відрізняють У. від науки, міфології та ідеології. Джерелом У. на кожному окремо взятому відрізку реального історичного часу могли виступати соціальні ідеології, технологічні міфи, екологічна етика і т.д. Формування У. - свідчення процесів усвідомлення і рефлексії всеохоплюючих кризових явищ суспільства. У. можливо трактувати також і як мрію про досконалість світу, здатну забезпечити перевірку і добір найбільш функціональних моделей суспільного розвитку.

УЯВА – здатність людини створювати нові чуттєві або розумові образи на основі перетворення отриманих від дійсності вражень. Уява виникає в будь-якій діяльності людини, що без неї не могла б бути доцільною, плідною, творчою і цікавою.

Ф

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ – наукова процедура, що має своїм результатом встановлення хибності відповідної гіпотези за допомогою емпіричної перевірки на відповідність експериментальним даним або теоретичній перевірці на відповідність прийнятим у науковому співтоваристві фундаментальним теоріям.

ФАТАЛІЗМ – ("доля", "доля") – світогляд, який виходить з того, що кожна подія і кожен людський учинок уже заздалегідь споконвічно визначений. Відповідно до цієї позиції все повинне здійснитися так, як хоче того доля, і людина нічого не може змінити в перебігу подій. Тим самим фаталізм виключає свободу, вільний вибір і дію випадковості. Тому аналіз фаталізму перетинається з аналізом таких понять і проблем, як взаємодія необхідності і випадковості, необхідності і свободи, волюнтаризму, долі і свободи вибору. Фаталістичні погляди виникли як спроби вирішення саме цих питань. Існує кілька різновидів фаталістичних поглядів. Споконвічно, це дії темних сил, долі, року (міфологічне, повсякденне розуміння). Пізніше дана точка зору доповнилася релігійним (теологічним) фаталізмом. Відповідно до теологічного фаталізму Бог ще до народження визначив одних людей, їх душу до "раю, порятунку", а інших – до "пекла, погибелі". Правда, православ'я і католицизм допускає свободу вибору і не ставить так жорстко питання про божественне приречення. Можна виділити також натуралістичний (раціоналістичний) фаталізм, що пов'язував діяльність людини з проявом невблаганної необхідності-закономірності, абсолютним детермінізмом – поєднанням причин і наслідків, які людина не в змозі

перервати або якимось змінити (Демокріт, Гоббс, Спіноза, Лаплас, Ломброзо й ін.). Тому свобода – це тільки пізнана необхідність (Спіноза).

ФЕНОМЕН – 1. Явище, річ, предмет, що досягаються в почуттєвому досвіді; 2. Об'єкт, його властивості, доступні чуттєвому пізнанню, на відміну від НОУМЕНА – сутнісної основи об'єкта, доступного тільки розумові, інтелектуальному спогляданню. В історії філософії це поняття тлумачиться неоднозначно: як частина пізнаваної дійсності – світ явищ у гносеології Канта; як суб'єктивні переживання, комбінації відчуттів, психічні асоціації, до яких зводиться досвід, і які самі є реальністю (Берклі, Юм, феноменологія); у повсякденній практиці і культурі феноменом іноді називають унікальне, неповторне явище, подію, людину.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ – (букв. "вчення про феномени") – напрямок у сучасній філософії, пов'язаний, насамперед, з іменами Е. Гуссерля (нім. ф-ф, 1859-1938), М. Хайдеггера, хоча феноменологізм у цілому - більш раннє явище і тлумачення його були різні: 1) як наука, що виконує функцію критики чуттєвого пізнання, його обмеженості в поділі і протиставленні об'єкта і суб'єкта (Ламберт, Кант); 2) як вчення про становлення наукового і філософського знання в його історичних формах, як ступені розвитку Абсолютної ідеї (у "Феноменології духу" Гегеля); в) як описова психологія, яка займається описом, класифікацією психологічних феноменів – актів свідомості, співвіднесеності психологічних переживань із предметом переживання (Ф. Brentano, нім. ф-ф, 1838-1917 р., що вважається безпосереднім попередником феноменології Гуссерля). Brentano вводить поняття інтенціональності як родової ознаки всіх психічних явищ-феноменів, тобто спрямованості свідомості на предмет, співвіднесеності психічного акта з чимось. Інтенціональність – основна характеристика в сучасній феноменології – трактується в Гуссерля як істотна властивість всіх актів свідомості, оскільки остання завжди спрямована на що-небудь, виступає свідомістю чого-небудь. Всі акти свідомості – сприйняття, спогади, фантазії, бажання, рефлексія – усе наповнене предметним змістом, але значення і зміст їх суголосно індивідуальний. Феноменологія зіграла важливу роль в подальшому розвитку філософії, особливо в екзистенціалізмі і знайшла відображення у творчості Хайдеггера, Мерло-Понті, Сартра, Левінаса, й ін.

ФІДЕЇЗМ – світогляд, у якому віра визначає зміст свідомості в більшій мірі, чим розум. Характерний для релігійного світогляду, побудованого на пріоритеті одкровення, прийнятої догматики. Фідеїзм був сутністю середньовічної патристики і схоластики.

ФІЛОГЕНЕЗ і **ОНТОГЕНЕЗ** – поняття, що характеризують процес розвитку, становлення людини і суспільства. Філогенез характеризує становлення спільноти – роду, племені, народності, раси, людства в цілому. Онтогенез характеризує становлення окремого індивіда, розвиток людини в її індивідуальній історії.

ФІЛОСОФІЯ – (букв. "любов до мудрості") – особливий спосіб досягнення й освоєння світу, що виходить за рамки конкретних наук; специфічна форма духовної діяльності, спрямована на постановку, аналіз і

відносно вирішення корінних світоглядних питань і проблем, пов'язаних з виробленням цілісного уявлення про світ, про його сутність і його зміст; а також погляд на людину в її відношенні до світу, визначення місця, ролі і значення людини, змісту її буття. Сучасна філософія – складне, багатогранне і багаторівневе знання, основою якого виступає вся його майже трьохтисячолітня історія. Філософія включає безліч напрямків, точок зору, різноманітних концепцій, що охоплюють аналіз відносин в системі "людина – світ"; як світогляд стосується всіх сфер буття і людської діяльності, виступаючи їхньою основою. Ряд розділів філософії – логіка, етика, естетика й ін. одержали практично самостійне значення як особливі види знання. Філософія – це квінтесенція (Гегель) - вершина, головний стержень – будь-якої культури.

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ – загальна назва для ряду ірраціоналістичних філософських концепцій, що склалися наприкінці ХІХ ст. і мали великий вплив до Другої світової війни. Тому що ці концепції мають однакові або близькі за значенням основи, то "філософія життя" виступає і як єдиний напрямок. "Філософія життя" представлена такими іменами як Ніцше, Дільтей, Клагес, Зіммель, Шпенглер, Бергсон і ін. Даний напрямок ставив перед собою завдання побудови цілісного світорозуміння на основі поняття життя як первинної реальності, хоча саме поняття "життя" багатозначне і по-різному тлумачиться в різних варіантах "філософії життя". "Філософія життя" мала колосальний вплив на всю європейську культуру 20 століття. Вона стала історичним типом нового філософствування, основою якого є ідея про те, що раціональне відношення до життя омертвляє його, а логічно-теоретичне мислення і пізнання, що опирається на нього, можуть дати щось лише розумові і нічого не можуть дати серцю. "Філософія життя" і наступні за нею напрямки (екзистенціалізм, філософська антропологія й ін.) по-новому поставили головні філософські питання: про творчість, про сенс життя, про цілі пізнання, про природу і сутність людини, задавши тим самим перспективу подальших філософських досліджень.

ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ - одне зі значимих проблемних полів сучасної західної філософії, засноване на комплексному системному аналізі техніки як соціального феномену в історико-цивілізаційному контексті. Виростає з аналізу "матеріальної культури" у класичній філософській традиції й аналізу технічного знання, пильна увага до якого з боку філософської методології характеризує 60-і роки 20 ст. Технічне знання трактується як знання про специфічний об'єкт (штучно створені системи - на відміну від природного об'єкта природознавства).

ФРЕЙДИЗМ – загальне позначення різних шкіл і напрямів, які прагнуть застосувати вчення З.Фрейда для пояснення явищ культури, процесів творчості, діяльності людини і суспільства.

ФРУСТРАЦІЯ – поняття психоаналізу, що позначає особливий психічний стан, який характеризується нав'язливою тривожністю, почуттям розпачу, страху, безвихідності, втратою мети і сенсу життя. Виникає в деяких людей тоді, коли людина сприймає реальність як якусь загрозу як нездоланну

перешкоду при досягненні якої-небудь мети. Фрустрація – це підстава стресу. Завдання індивіда: справитися з цим станом або намагатися не попадати в нього. Менш всього піддані фрустрації і, відповідно, стресам люди зі стійкою психікою, емоційно зрілі й оптимістично орієнтовані, зайняті активною діяльністю і ті, що мають психологічну підтримку (любов, дружбу і т.д.).

Х

ХАОС – неорганізована реальність; безладний, безформний стан світу або яких-небудь процесів; неупорядкована безсистемність як первісний стан майбутньої системності і визначеності. Даний стан активно вивчається сучасною фізикою, теорією систем, синергетикою і іншими областями знання.

ХАРИЗМА – наділеність якої-небудь особи – політичного або суспільного діяча, проповідника, пророка, а також якого-небудь соціального інституту, символу і т.д. властивостями винятковості, надприродності, святості, непогрішності і т.д. Харизма, як правило, вважається не набутою якістю, а саме даною, "подарованою" вищими силами, природою. Термін "харизма" був вперше ужитий у соціальних концепціях Трельча, Вебера в зв'язку з характеристиками соціального і політичного лідерства.

ХРИСТИЯНСТВО – одна з трьох сучасних світових монотеїстичних релігій (поряд з ісламом і буддизмом). Виникло в I ст.н.е. у східних провінціях Римської імперії. Центральне місце в християнстві займає віра в спокутну жертву "сина Божого", Ісуса Христа, представника Бога на землі, що був страчений римським намісником Іудеї Понтієм Пілатом, але потім воскрес з мертвих і вознісся на небо. Це відкрило можливість порятунку всіх що увірували. Прихильники християнства вірять у друге пришествя Христа на землю для того, щоб судити живих і мертвих, дарувати при цьому вічне блаженство праведникам і пекельні муки грішникам. Протягом усієї своєї історії християнство розвивалося в обстановці внутрішніх протиріч, обумовлених неоднорідністю його складу, різними інтересами його прихильників, історичними реаліями. Ці протиріччя приводили до розколів у його рядах, до утворення різних напрямів і сект. Найбільшими розколами були: поділ християнства в 1054 р. на західну церкву (католицизм) і східну (православ'я); в XVI ст. реформаторський антифеодальний і антикатолицький рух привів до виникнення третього різновиду християнства – протестантизму. У свою чергу ці напрямки розпадаються на більш дрібні (конфесії), що розходяться між собою в інтерпретації окремих теологічних, культових питань, а також у питаннях відносини церкви до держави і влади. Але непорушними залишаються основні принципи і догмати християнства. В даний час християнство – найбільш впливова і сама численна (близько 2 млрд. прихильників) релігія у світі.

Ц

ЦІЛЬ – усвідомлюваний і очікуваний результат діяльності; ідеальна модель яка передбачає результат діяльності. Діяльність, співвіднесена з конкретною ціллю - одна з характеристик людини. Ціль тісно пов'язана з засобами її реалізації. Адекватні (правильно обрані) засоби приводять до її втілення в життя. В етиці ставиться питання про збіг цілі і засобів її досягнення: моральні цілі можуть досягатися тільки такими ж моральними засобами. У іншому випадку ціль втрачає свою моральну цінність. Протилежною позицією є твердження про те, що не всяка, навіть шляхетна ціль може досягатися лише моральними засобами. Наприклад, концепція макіавеллізму будується на твердженні, що в політиці, соціальній діяльності ціль виправдує будь-які засоби її досягнення, тобто – головне - мета, а якими засобами вона буде досягнута – неважливо.

ЦІЛІСНІСТЬ – узагальнена характеристика об'єкта, яка демонструє його завершеність, самодостатність, приведення всіх елементів структури в оптимальний стан, що дозволяє об'єкту функціонувати з максимальним результатом. Дане поняття стало найбільш актуальним у науці ХХ століття в зв'язку з розвитком системного підходу, структурно-функціонального аналізу, теорії систем у цілому. Особливо важливим виявилось усвідомлення цілісності живих організмів, людини, її психіки, суспільства й інших, так званих "відкритих" систем, тому що їх сутність і діяльність визначається не тільки внутрішньою структурою, а і тими зв'язками, у які вони вступають у процесі буття.

ЦІННІСТЬ – центральне аксіологічне поняття – індивідуально і соціально значиме визначення матеріальних і духовних об'єктів навколишнього світу, що виявляє їх позитивне або негативне значення для людини, соціальної групи або суспільства в цілому. Цінності являють собою предмет мети, цілей, а в абсолютному вираженні – зміст буття. Вища значимість тих або інших об'єктів або відносин є сутністю цінності. Цінність виходить не від самого об'єкта, а від відношення до нього з боку суб'єкта. Тому об'єкт, цінний для однієї людини, для іншої може не представляти ніякого інтересу. По своєму змісту цінності можуть виражати різні потреби, у силу цього вони підрозділяються на групи: на матеріальні і духовні (утилітарні і вищі). Варто мати на увазі, що поділ цінностей досить умовний, тому що для людини як істоти цілісної, будь-яка цінність не може мати тільки утилітарний, матеріалізований зміст: купуючи новий одяг, людина не просто хоче прикрити своє тіло, а, насамперед, має бажання виглядати красиво. Філософія аналізує переважно область вищих духовних цінностей: її цікавлять добро, краса, воля, сенс життя, істина, самоцінність людини, гідний спосіб життя, моральність у цілому і т.п. Філософія, аксіологія, етика виходять з положення про те, що цінності в історії культури існують у двох аспектах: з одного боку, вони – конкретно-історичне явище, різняться в різних культурах. Але одночасно з цими процесами існують і так звані універсальні загальнолюдські цінності, що є базовими постулатами існування людства, його збереження як специфічної, унікальної даності буття в масштабі усього Всесвіту. В особистісному плані ціннісні орієнтації (їх

характер, зміст, розмаїтість, наявність вищих духовних цінностей) виражають масштаб особистості, рівень її духовного розвитку

ЦИВІЛІЗАЦІЯ – багатозначне історичне поняття. Деякі з його значень:

1. Історичний етап у розвитку людства, що приходить на зміну варварству (дикість, варварство, цивілізація); 2. Стан конкретного суспільства, який характеризується високим рівнем його соціального, політичного і технічного розвитку; 3. Один зі станів культури в її зміні – форма, що передуює її занепаду. Термін "цивілізація" з'являється в соціальних теоріях епохи Просвітництва (XVIII ст.). Так характеризувалося суспільство, що відповідало принципам розумної організації, справедливості, порядку. Поняття "цивілізація" широко використовується в сучасному суспільствознавстві. Історично склалося кілька підходів до пояснення історичного процесу з використанням цього поняття: 1) локально-історичний, де цивілізацію розуміють як визначене соціокультурне утворення, що володіє якісною специфікою, обмежене географічними і часовими рамками (Данилевський, Шпенглер, Тойнбі й ін.); 2) історико-стадіальний (формаційний). У залежності від вибору тих або інших критеріїв розрізняють різні типи цивілізацій або ступеней розвитку, формацій: доіндустріальна, індустріальна, постіндустріальна; традиційна і сучасна; землевласницька, механістична і технотронна; первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне і посткапіталістичне суспільство (формації). Формаційний підхід був характерний для марксистської соціології; 3) всесвітньо-історичний (загальнолюдський). Його розділяють ті мислителі, які думають, що історія людства в кінцевому результаті єдина. Процес становлення єдиної людської цивілізації починається тоді, коли окремі культури досягають визначеного розвитку. Тоді "осьовий час" направляє цей процес у єдине русло, у єдиний потік всесвітньої історії (К. Ясперс і ін.).

ЦИНІЗМ – позиція нігілізму (заперечення, відкидання) надбань культури, яких-небудь установок, правил, принципів; особливо розповсюджених у даному суспільстві соціальних і моральних та офіційних правових норм. У своїх крайніх проявах цинізм може набувати досить епатажні (зухвалі), навіть хуліганські форми: образи, вандалізм, глузування, відверті знущання, наруга над символами і святинами ін. Цинізм має ряд джерел. У соціальному плані може виступати навіть на державному рівні і виявлятися, насамперед, у неповазі влади до свого народу, у недотриманні прав і свобод громадян; може здійснюватися як "цинізм сили" – утримання влади відверто аморальними засобами: фашизм, тоталітаризм, тероризм і ін. форми тиранії. Може виявлятися і як відповідна реакція людей у несприятливих соціальних і політичних реаліях: неповага до влади, ігнорування закону, бунтарські настрої, руйнівні тенденції, охлократія і т.д. – люди стають на принципові позиції антикультури. З побутової точки зору цинізм – це прояв низької моральної культури, примітивного рівня духовного розвитку, що приймає форми неповаги до інших людей які чимось відрізняються або стоять на більш низькій соціальній ступіні. Цинізм у цьому

випадку – результат нетерпимості, егоїзму й інших негативних якостей уже самої людини.

ЦЕРКВА – специфічний тип самодіяльної і самокерованої релігійної організації, який поєднує одновірців на основі особливого віровчення і культу. У християнській традиції: 1) найменування всієї сукупності релігійно-християнських громад у країні або у світі в цілому; 2) позначення споруди у якій здійснюються богослужіння; будинок релігійної громади. 3)Ц. - релігійна організація, заснована самим Ісусом Христом, виявляє собою містичне "тіло Христово" - "corpus mysticum".

Ч

ЧЕСТЬ і ДОСТОЇНСТВО – поняття моралі і категорії етики. Формуються через самооцінку людиною себе, своїх якостей і здібностей. Виражаються людиною через визнання своєї власної значимості (самоповага), через відношення до себе як особистості (почуття власного достоїнства), яких може чекати від інших, від свого соціального оточення на роботі, у родині й т.і.. Достоїнство людини – це її власна якість, її внутрішнє самовідчуття. Протилежним явищем достоїнству виступають самознищення, комплекс неповноцінності, відчуття своєї незначності, непотрібності. Честь людині потрібно заслужити: "по достоїнству і честь" – це в ідеалі. У реальності ж не завжди достоїнство і честь взаємовизначають один одного. На жаль, з ряду причин честь часто виявляється і не дуже гідним людям, але в будь-якому випадку в людини є внутрішнє право зберігати своє достоїнство в будь-яких обставинах.

ЧУТТЄВЕ СПРИЙНЯТТЯ (ЧУТТЄВІСТЬ) – емоційне переживання, усвідомлення зовнішньої і внутрішньої реальності; форма чуттєвого пізнання (поряд з відчуттями і уявленнями). Чуттєве сприйняття складається на основі відчуттів і являє собою цілісний образ предмета, який складається при безпосередньому контакті на основі інформації, отриманої через органи чуття. Сприйняття може дати більш-менш точний (адекватний) образ предмета.

ЧУДО – 1. Явище, яке виходить за межі звичного, природного, з'ясовного. Те, що не погоджується з здоровим глуздом і не піддається науковому поясненню. 2. Явище або річ, предмет, що захоплює, відповідає уявленню про досконалість. 3. Шедевр, вершина творчості, те, чого раніше людство не мало.

Ш

ШОВІНІЗМ – крайня, агресивна форма націоналізму. Це ідеологічна позиція, в основі якої лежать гіпертрофовані національні інтереси. Конкретним вираженням є абсолютизація якої-небудь нації, її переваги на противагу всім іншим. Форми шовінізму різні: від державної політики (явної або схованої, завуальованої) до побутових проявів. У загальносоціальному плані розповсюджений "великодержавний" шовінізм пануючої нації або найбільш численного етносу в багатонаціональній державі. Він звичайно

спрямований на перевагу інтересів цієї пануючої нації; інтереси інших народів при цьому ігноруються або явно зневажаються, аж до гоніння або утиску. Вираженою формою шовінізму є расизм – перевага однієї раси над іншою. На побутовому рівні шовінізм виявляється в неповазі людей різних національностей один до одного, у відсутності взаємодопомоги, у погромах і вандалізмі (наприклад, опоганення могил, принизливі гасла, анекдоти й ін.), у перевазі однієї нації над іншою (у прийомі на роботу, на навчання, у розподілі посад і т.д.). У культурно-моральному плані прояв шовінізму – це низький рівень духовного, морального розвитку, недорозвиненість почуттів і недолік виховання. У плані державної політики зовсім неприпустиме явище. Якщо воно має місце, то це говорить про невисокий рівень розвитку держави, про її незрілість, відсутність свободи, тоталітарній спрямованості. Особливо небезпечний шовінізм у багатонаціональній державі.

Я

"Я" або "САМІСТЬ" (у філософії) – духовне ядро людської особистості; індивідуальність, що активно відноситься до світу і самої себе; самототожність. Власним "Я" володіє людина, що самостійно контролює свої вчинки, здатна до всебічної ініціативи і відповідальності за свою діяльність. В історії філософії існували різні тлумачення того, що таке "Я". Ідеалістичні концепції, висуваючи "Я" у якості онтологічного принципу, як правило, не співвідносили його з конкретно-історичними реаліями: "Я" розглядалося як душа або як суб'єктивний дух, суб'єктивна воля. Наприклад, у концепції Декарта "Я" виявляє себе як прояв мислячої субстанції і єдино достовірний носій раціонального пізнання, тим самим затверджуючи свою самостійність і субстанціальність. Крайні позиції суб'єктивного ідеалізму в розумінні "Я" приводили до соліпсизму (до визнання існування індивідуального "Я" як єдиної реальності). Метафізичний матеріалізм (XVII-XVIII ст.) натуралізував "Я" і зводив людину до рівня пасивного об'єкту зовнішнього підпорядкування, що обертається в нескінченному ряді причин і наслідків.

ЯВИЩЕ – філософська категорія, протилежна сутності, проте виражає і виявляє сутність. Явище – спосіб існування сутності. Явище представляє сутність для чуттєвого її виявлення і на цій підставі дозволяє розумові мислити сутність. Будь-який об'єкт – це єдність явища і сутності. Наприклад, той або інший учинок людини виступає як явище – він представлений для безпосереднього сприйняття як конкретна форма поведінки і йому відразу можна дати оцінку, але одночасно кожен учинок характеризує моральну сутність людини. Спостерігаючи ряд учинків, можна зробити висновок про сутність людини – явища-вчинки поступово розкривають, виявляють сутність. Явище як категорія у філософії наповнювалася різним змістом, але завжди співвідносилася з категорією сутності.